

**MADAALLII UNKAAFI HIIKA GALMEE JECHOOTAA
AFAAN OROMOO WIIRTUU QO'ANNOOFI QORANNOO
AFAANOTA ITOOPHIYAATIIN QOPHAA'E**

ALMAAZ BIYYANAA ITTAFAA

**YUUNUVARSIITII ADDIS ABABAA
KOLLEEJJII NAMOOMAA, QO'ANNOO AFAANII,
JOORNAALIZIMIIFI QUUNNAMTIITTI,
MUUMMEE AFAAN OROMOO, OGBARRUUFII
FOOKLOORII**

Hagayya 2010 /2018

FINFINNEE

Madaallii Galmee Jechootaa Aftokkee; Xiyyeffannoo Unkaafi
Hiika Galmee Jechootaa Afaan Oromoo Wiirtuu Qo'annoofi
Qorannoo Afaanota Itoophiyaatiin Qophaa'e

Almaaz Biyyanaa Ittafaa

Gorsaa: Dr.Tolamaariyaam Fufaa

Waraqaa Qorannoo Digirii Lammaffaa (MA) Afaan Oromoofi
Ogarruu Gamisaan Guuttachuuf Qophaa'e Muummee Afaan
Oromoo, Ogarruufi Fookilooriif Dhihaate.

Yuunivarsiitii Addis Ababaa

Kolleejjii Namoomaa, Qo'annoo Afaanii, Joornaalizimiifi

Quunnamtiitti,

Muummee Afaan Oromoo, Ogarruufi

Fookloorii

Hagayya 2010 /2018

Finfinnee

Yuunivarsiitii Addis Ababaa

Dhaabbata Qorannoo Digirii Lammaffaa

Waraqaa Qorannoo Ulaagaa Digirii Lammaffaa (MA) Afaan Oromoo,

Ogbarruufi Fooklooriin Ittiin Guuttachuuf Almaaz Biyyanaa Ittafaa

Mataduree Madaallii Galmee Jechootaa Afaan Oromoo Wiirtuu

Qu'annoofi Qorannoo Afaanota Itoophiyaatiin Bara 1999 Qophaa'e

Koree Qormaataa

Qoraa Alaa_____ mallattoo_____Guyyaa_____

Qoraa keessaa_____mallattoo_____Guyyaa_____

Gorsaa_____mallattoo_____Guyyaa_____

Axereera

Kaayyoon qorannoo kanaa galmee jechootaa Afaan Oromoo Wiirtuu Qu'annoofi Qorannoo Afaanta Itoophiyaatiin bara 1999 qophaa'e madaaluudha. Kaayyoo kana galmaan ga'uuf malli dhimma itti bahame makaa (hammamtaafi akkamtaa) yoo ta'u meeshaan ragaan ittiin sassaabame sakatta'a dokimentiiti. Ragaalee lakkoofsaan mala makaatiin funaanaman dhiyaatan ibsamani jiru. Kanaaf ammoo gabateetti dhimma ba'amee jira. Argannoowwan gurguddoon qorannoo galmee jechootaa madaalame keessatti adda bahanii jiru. Isaanis ciminaafi hanqina jedhamuun bakka lamatti qoodamaniiru. Akka ciminaatti kan adda bahan jechoota Afaan Oromoo Afaan Oromootti hiikuuf yaaluudha. Ciminni biraan adda bahe arfii qubeetiin jechoota qubee qeenxeeffii qubee dachaatiin barreeffamuu eegalan adda adda baasuun akkaataa arfii qubee isaaniitiin dogoggora malee tartiibessuudha. Dabalataanis jechoota garee jechootaatti ramaduu irratti gaariitti madaalamee jira. Hanqinoonni xixiqqoon qorannoo kanaan adda bahan immoo galmeen jechootaa kun unka eeguun qindeessuu irratti harcaatii kan qabu ta'uu, jechoota bu'uuraafi jechoota uumamtee walkeessa dhahuun tartiibessuu, jechoota dubbisuuf rakkisoo ta'an akkaataa sagaleessuu isaanii kaa'uu dhabuu, hiika jechaa irratti jecha moggoofi jecha hiikaan walfakkaatan akkaataa seera isaaniitti galchuu dhabuu, hiika jechootaa kennaman fakkeenyaan deggeruu irratti hanqina qabaachuu, jechoota hiika heedduu qabaniif hiika muraasa qofa kennuun darbuu, haallii dhiyaannaa fufaa darbaa hanqina qabaachuu, jechoota garee jechootaatti ramaduu irraa kan hafe odeeffannoon caaslugaa kan hinibsamne ta'uudha. Akka yaada furmaataatti qorattuun eerte galmeen jechootaa qorannoo kanaan madaalame irra deebi'amee ilaalamee fooyya'uu akka qabu, qopheessitooti galmee jechootaa duubdeebii madaallii galmee jechootaa qopheessuun kennamu kamiyyuu dubbisuun hanqina isaanii fooyyefftaa akka deeman kan jedhuufi yeroodhaa gara yerootti galmeen jechootaa madaalamee fooyya'aa akka deemu gochuudha.

Galata

Waan hundumaa dura fayyaa, nagaafi carraa barachuu kan naaf kenne Waaqayyoon baayyeen galateeffadha. Mata duree qorannoo kanaa filachuurraa egalee hanga xumura kanaatti yaada gabbataa kan naaf kennuun akkasumas, naqajeelchuun dadhabeefi nuffe osoo hinjedhin yeroofi humna isaanii aarsaa kan naaf godhan gorsaa koo Dr. Tolamaaram Fufaa galata onneerraa madde dhiyeessuun baayyeen isaan galateeffadha.

Kana malees, yeroo hundaa nacinaa dhabbachuun, humnaan, yaadaan, maallaqaan deeggarsa barbaachisaa ta'e kan naaf gochuun qorannoo kana akkan barreessuu danda'u kan na taasisan maatii koo hundaaf galanni koo guddaadha.

Dhumarrattis meeshaalee adda addaatiin gargaarsa barbaachisaa ta'e kan naaf godhan mana barumsaa Qophaa'inaa Qilxu Kaarraa baay'een galateeffadha.

Hiika jechootaa

Afaan barnootaa.....	Education language
Af-heeddee.....	Multi lingual
Af-lamee.....	Bilingual
Af-tokkee.....	Monolingual
Akkamtaa.....	Qualitative
Barruu.....	Text
Ciicata.....	Input
Fufaa darbaa.....	Cross-references
Giphiirraa.....	pocket
Girgijjii.....	Shelf
Hammamtaa.....	Quantitative
Hiika jechaa.....	Word meaning
Hundee jechaarraa dhufe.....	Etymology
Jecha hundee.....	Headword
Jecha moggoo.....	Synonym
Looga biroo.....	Dialect
Sagaleeffama.....	Pronunciation
Yaguttoo.....	Common

Baafata

Qabiyyee

Fuula

Galata	ii
Hiika jechootaa	iii
Table of Contents	iv
Gabateewwan	vii
Boqonnaa 1. Seensa	1
1.1. Ariirrata Qorannichaa.....	1
1.2. Ka’umsa Qorannichaa	3
1.3. Gaaffilee Qorannoo	4
1.4. Kaayyoowwan Qorannichaa	4
1.5. Faayidaa Qorannichaa	5
1.6. Daangaa Qorannichaa	6
1.7. Hanqina Qorannichaa	7
Boqonnaa 2. Sakatta’a Barruu	8
2.0. Seensa.....	8
2.1. Galmee Jechootaa.....	8
2.2. Madaallii Galmee Jechootaa	9
2.3. Akaakuu Galmee Jechootaa	10
2.4. Galmee Jechootaa Qopheessuu	14
2.4.1. Saayinsii Qopheessuu Galmee Jechootaa.....	14
2.4.2. Galmee Jechootaa Gulaaluu	15
2.4.3. Qabiyyee Galmee Jechootaa.....	16
2.4.4. Caasaa Galmee Jechootaa.....	19

2.5. Galmee Jechootaa Madaaluu.....	21
2.5.1. Ulagaalee Madaallii Galmee Jechootaa.....	21
2.6. Xiinqooqa Hujoo Keessatti Hubannoo Barreessuufi Gulaaluu Galmee Jechootaa.....	22
2.7. Hiika Jechootaa Beeekuu	23
2.8. Faayidaa Hiikaa Jechootaa Bal'isuu	25
2.9. Maalummaafi Gahee Xiinqooqni Hujoon Hiika Jechootaa Keessatti Qabu	25
2.10. Faayidaa Galmee Jechootaa Gama Jechoota Waaltessuutiin	26
2.11. Sakatta'a Barruu Walfakkii	27
Boqonnaa 3. Saxaxaafi Mala Qorannichaa	30
3.0. Seensa.....	30
3.1. Saxaxa Qorannichaa.....	30
3.2. Mala Qorannichaa	30
3.2.1. Adeemsa Qorannichaa.....	31
3.2.2. Madda Ragaa	31
3.2.3. Meeshaalee Funaansa Ragaalee.....	32
3.2.4. Mala Qaaccessa Odeeffannoo	32
Boqonnaa 4. Dhiyeessaafi Qaaccessa Ragaalee	33
4.0. Seensa.....	33
4.1. Madaallii Unka Galmee Jechootaa Filatame Irratti Geggeeffame	36
4.1.1. Madaallii Qaama Alaa	36
4.1.1.1. Madaalii Waan Duroo	36
4.1.1.2. Madaallii Waan Duuboo.....	40
4.2. Madaallii Qaama Gidduu	40
4.2.1. Tartiiba Jecha Bu'uuraafi Jecha Uumamteerratti	40
4.2.2. Sagaleessuu Jechootaarratti	49

4.3. Hiika Jechootaa Dhiyeessuurratti.....	53
4.3.1. Jechoota Moggoo Dhiyeessuurratti	53
4.3.2. Jechoota Moggoo Unkaan tokko Ta'anii Hiikaafi waamsaan adda addaarratti	58
4.3.3. Jechoota Masoorratti.....	59
4.3.4. Jechoota Hiika Heeddeerratti.....	62
4.3.5. Hiika Kenname Himaan Deggeruurratti.....	69
4.3.6. Fufaa Darbaarratti.....	71
4.3.7. Odeeffannoo Caaslugaa Kennuurratti	73
4.3.7. Hiika Kenname Fakkiin Deggeruurratti	75
Boqonnaa 5. Gudunfaafi Yaboo	77
5.1. Gudunfaa	78
5.2. Yaboo	79
Wabiilee	81
Dabaleewwan	87

Gabateewwan

Gabatee 1. Qindoomina Waan Duroofi Duuboo Galmee Jechootaa Af-tokkee Wiirtuu Qu’annoofi Qorannoo Afaanota Itoophiyaan Qophaa’e (1999).....	34
Gabatee 2 Cuunfaa Madaallii Waan Duroo Galmee Jechootaa.....	39
Gabatee 3. Cuunfaa madaallii Jechoota bu’uuraa jecha hortee dura hiikuun walqabate..	45
Gabatee 4. Madaallii Jechoota Hortee akka jecha Bu’uraatti galmee jechootaa keessatti tarreeffaman.....	48
Gabatee 5. Jechoota akkaataa sagaleessuutiin hiika adda addaa kennuun madaalaman .	52
Gabatee 6. Madaallii Jechoota Moggoo unkaafi waamsaan tokko ta’anii hiikaan adda adda ta’an	53
Gabatee 7. Madaallii Jechoota Moggoo unkaafi waamsaan tokko ta’anii hiikaan adda adda ta’an	54
Gabatee 8. Cuunfaa Jechoota Masoo unkaan tokko ta’anii waamsaafi hiikaan gargar ta’an	61
Gabatee 9. Madaallii hiika jechootaa kenname himaan deggeruun walqabate	70
Gabatee 10. Jechoota fufaa darbaan madaalaman	72
Gabatee 11. Cuunfaa madaallii odeeffannoo caaslugaan walqabate	75
Gabatee 12. Jechoota Madaallii hiika jechootaa fakkiin deggeruun walqabate	76

Boqonnaa 1. Seensa

1.1. Ariirrata Qorannichaa

Adeemsa baruufi barsiisuu keessatti afaan isa kamiiniyyuu walqunnamtii gahaa gochuuf, hiika jechootaa beekuun iddoo ol'aanaa qaba (McCarthy, 1990). Hiiki jechoota afaan tokkoo immoo kan baramu galmee jechootaa afaan sanaarraa akka ta'e hayyoonni itti walii galu. Galmeen jechootaa guddina afaan tokkoo keessattis bakka guddaa qaba. Faayiidaa galmeen jechootaa guddina afaanii keessatti qabu karaa garagaraa ilaalamuu danda'a. Inni tokko jechoota baruufi jechoota sanaan walqunnamtii uumuuf haala mii Jessuudha. Kana jechuun galmeen jechootaa namoonni haala salphaadhaan jechoota afaanicha keessa jiran akka baraniifi afaanichatti dhimma ba'an taasisa. Inni biraan ammo afaanicha waaltessuudha. Galmeen jechootaa waaltina afaanii keessatti gahee guddaa qaba yoo jennu looga afaan tokko keessatti mul'atan bu'uura godhachuun hiika isaa lafa kaa'uun namoonni looga adda addaa fayyadaman akka walhubatan taasisuun afaan waaltessa. Namoota ogbarruu barreessaniifi afaanichaan qorannoo adda addaa gaggeessan biratti immoo galmeen jechootaa ga'ee guddaa taphata. Kana yoo jennu immoo galmeen jechootaa madda odeeffannoo ta'ee gargaara jechuudha. Dabalataanis galmeen jechoota ammayyaa jechootaaf hiika kennuu irra darbanii waa'ee afaanichaa ilaalchisee odeeffannoo addaddaa kennu.

Galmeen jechootaa kuusaa jechoota afaan tokkoo waan ta'eef afaanicha tiksa, Sadarkaa guddina afaan tokkoos ni agarsiisa. Kun kan agarsiisu karaa tokko galmeen jechootaa jechoota dhalootaa dhalootatti kan dabarsu ta'uufi galmeen jechootaa bilchinaan qophaa'e hamma guddinni afaanichaa irra gahee jiru ni agarsiisa. Karaa biroo yeroo ilaallu immoo galmeen jechootaa gabbina afaanii keessatti gahee olaanaa qaba. Kana jechuun ammo namoota afaanicha fayyadamaniif jechoota waan hiikuuf fayyadama afaanichaa niguddisa.

Galmeen jechootaa barattooti ofiin akka baratan deggersa taasisa. Kun kan ibsu kusaan jechootaa akka barattoonni of danda'anii baratan isaan gargaara (Gairns and Redman, 1986). Akka yaada Gairns and Redman (1986) tti galmeen jechootaa barattoota afaan dhaloota isaaniin barataniif addumaan faayidaa hedduu qaba. Isaanis: 1. Jechoota haaraa

yeroo yerootti uumamaa deeman barsiisa, 2. Qubee akka sirreeffatan taasisa, 3. Jechoota ogumma, saayinsiifi teeknooloojiifi kan kana fakkaattan barsiisuuf fayyada.

Qophii galmee jechootaa Afaan Oromoo irratti yeroo jalqabaaf yaalii kan taasise Philip (1839) yeroo ta’u hayyuun kun galmee jechootaa af-lamee (Oromo-French Dictionary) kan jedhamu bara 1839 keessa maxxansiise. Itti aansuudhaan Lammiilee biyya Jarmanii kan ta’an Krapf bara 1842 ‘Vocabulary of the Oromo language’ kan barreesse yeroo ta’u Tutschek bara 1844 “Dictionary of the Oromo language” jedhu barreesse. Hayyuun Lawrence jedhamu immoo bara 1844 galmee jechootaa af-heddee (Oromo-English-German Dictionary) jedhamu qopheesse. Hojiin isaanii ergama baballisuu amantaa Kiristaanaa kan ta’e keessaa hayyuun Jarousseau jedhamu bara 1939 “The Italian – Oromo-Dictionary” fi “Dizionario della lingua Oromo” barreesse. Yeroo dhiyoo asitti immoo Gragg bara 1982 “Oromo-English Dictionary” kan jedhamu barreesse.

Galmee jechootaa hayyoota lammiilee alaatiin barreeffaman keessaa kanneen armaan olitti eeraman isaan muraasa yeroo ta’an galmeen jechootaa kunneen madda guddina barreefama galmee jechootaa Afaan Oromoo tajaajila guddaa kennaa jiruudha. Galmeen jechoota Afaan Oromoo lammiilee biyya alaatiin qofa osoo hintaane lammiilee biyya keessaatiinis maxxanfamanii tajaajilaaf olaanii jiru. Kanneen keessaa muraasni hayyuun Oromoo Dafaan galmee jechootaa “Kuusaa sagalee Oromoo” kan jedhamu bara 1982 maxxansiisee jira. Xilaahun (1989) galmee jechootaa “Oromo-English-Dictionary” kan jedhamu bara 1989 maxxansiiseera. Hayyuu Hinseeneen bara 2009 galmee jechootaa “Elellee: English-Oromo-Dictionary” kan jedhamu maxxansiisee tajaajilaaf olchee jira. Wiirtuun Qu’annoofi Qorannoo afaanota Itoophiyaa galmee jechoota Afaan Oromoo Afaan Oromootti hiiku bara 1996 maxxansiisee jira.

Hayyoonni galmee jechootaaf hiika garaagaraa kennu. Hayyuu (Landau, 1988) galmee jechootaa yoo hiiku “Galmee jechootaa jechuun kitaaba jechoota tartiiba qubeetiin dhiheessuufi jechoota tartiibeffaman kanaaf hiika isaanii kennuudha.” jedha. Akkasumas, galmeen jechootaa kan biroo “Cambridge advanced learner dictionary” jedhamu karaalee sadiin galmee jechootaa hiika. Tokkoffaan, galmeen jechootaa tarreessa jechoota afaan tokko keessatti dhimma ittii baanuuti. Kun hiika akka walii galaatti galmee jechootaaf kennamedha. Lammaffaa, kitaaba jechoota akkaataa duraa duuba arfii qubeetiin

tarreessuun hiika isaanii waliin ibsuu yookaan hiika afaan biroottiin kaa'uuti. Fakkeenya yaada kanaa Afaan Ingilizii gara Afaan Amaaraatti Galmee jechaa Jaambo (Wossine, 2008); Afaan Ingilisi gara Afaan Oromoo gara Afaan Amaaraa galmee jechootaa Elellee (Hinseenee, 2011). Sadaffaan, galmeen jechootaa, kitaaba waa'ee odeeffannoo murtaa'aa gosa barnoota tokkoof kennuufi kan jechootniifi gaaleewwan kitaabicha keessatti tarreeffaman duraa duuba arfii qubeen dhiyeessudha. Fakkeenya: galmee jechoota saayinsii, galmee jechoota seeraafi galmee jechoota fayyaati. Hiika galmee jechootaaf kennaman kan armaan olii irraa wanti hubatamu: galmeen jechootaa jechoota afaan tokko keessa jiraniif kan hiika kennuufi galmeen jechootaa dhimma adda addaa irratti hundaa'uun kan qophaa'u ta'uu isaati. Walumaagalatti, galmeen jechootaa, jechoota afaan tokko keessatti filatamanii tartiiba harfii qubee afaanichaatiin galmeessee hiika jechootaa ibsuufi jechoota kanarrattis yaada kannuudha.

1.2. Ka'umsa Qorannichaa

Afaan Oromoo Afaanota Itoophiyaa keessatti hedduminaan dubbataman keessaa isa tokko. Afaan Oromoo imaammata barnoota afaanii keessatti xiyyeeffannoo argachuun isaa chaarterii ce'umsaa (1983 A.L.I) booda.Yeroo Sanaa kaasee naannoo Oromiyaatti afaan hojii ta'ee tajaajila hawaasummaa adda addaa kennaa jira.

Afaan tokko afaan barnootaa akka ta'u qaama seeraatiin yemmuu murtaa'u dursee xiyyeeffannoo argachuu kan qabu haala qophii meeshaalee barnoota afaanii kan akka kitaaba barataafi meeshaalee deggersa barnootaa kanneen akka galmee jechootaati. Qorannoon kunis kan irratti xiyyeeffate madaallii galmee jechootaa Afaan Oromoo Wiirtuu Qo'annoofi Qorannoo Afaanota Itoophiyaatiin bara 1999 qaphaa'ee irrattiidha. Sababni isaas Afaan Oromoo uummata hedduudhaan dachee bal'oo Itoophiyaa keessaafi Itoophiyaa alatti waan dubbatamuuf; akkasumas Afaan Oromoo yeroo dhihoo as afaan qo'annoofi qorannoon adda addaa itti gaggeeffamaa jiruufi sadarkaa afaanota kan biroon irra gahan irra gahuu akka danda'uuf ballinaan irratti hojjetamaa jira. Kun ammoo, guddinni afaanichaa daran saffisaa deemuu isaa agarsiisa. Waggoota kurnan darban keessatti qorattuun yeroo daree keessatti barsiistu barattooti hiika jechootaa akka dhiyeessaniif yeroo gaafataman hiika hawaasa keessatti jechoonni tokko tokko ittiin beekamaniin alatti barattootaan hiikni jechootaa dhuyaatanii akka dhiyaatan argaa

turteetti. Kun immoo maddi isaa galmee jechootaa Afaan Oromoo ta'innaa laata kan jedhu yaada qorattuu keessatti gaaffii uumee jira. Waan kana ta'eef galmee jechootaa Afaan Oromoo madaaluun rakkoo adda baastee akka ibsitu qorattuu kakaasee jira.

Walumaa galatti madaalliin galmee jechootaa hanga ammaatti jiru gahaa kan hintaaneefi qabaa kan bade waan ta'eef qopheessitootas ta'e fayyadamtoota galmee jechootaa karaa sirrii ta'een tajaajiluu irratti hanqina bal'aa qaba. Galmee jechoota Afaan Oromoo madaaluun ammoo dhimma qajeelfama ifa ta'e barbaaduufi xiyyeffannoon guddaan itti kennamuu qabuudha. Sababni isaa immoo haala qabatamaa jiruun yeroo ilaallu galmeen jechootaa kun akkaataa malee ilaalamaa waan jiruufi. Fakkeenyaaf galmeen jechootaa kitaaba barataa, kitaaba wabii fi asoosama irraa karaa adda ta'een ilaalamuu kan qabu ta'uun kan irra jiru hubannoo dhabuufi hanqina qulqullina qophii isaarraan kan ka'e akkaataa galmeen jechootaa itti ilaalaamaa jiru rakkoo mataa isaa kan qabu ta'uu hubachuun ni danda'ama. Waan kana ta'eef qorattuun kun qorannoo ishee keessatti haala qophii galmee jechoota Afaan Oromoo, sadarkaa qulqullina isaatiifi haala itti fayyadama isaa irratti yaada bu'uura kaa'uuf mata duree kana filattee madaaltee jirti.

1.3. Gaaffilee Qorannoo

- Galmeen jechootaa filatame kun gama unkaatiin ulaagaa barbaachisu guutee argamuu irratti maal fakkaata?
- Ciminni galmeen jechootaa filatame kun gama unkaatiin qabu maali?
- Hanqinni galmeen jechootaa kun gama unkaatiin qabu maali?
- Galmeen jechootaa qorannoon kun irratti geggeeffame gama hiika jechootaa dhiyeessuutiin maal fakkaata?
- Ciminni galmeen jechootaa kun gama hiika jechootaa dhiyeessuun qabu maali?
- Hanqinni galmeen jechootaa kun gama hiika jechootaa dhiyeessuun qabu maali?

1.4. Kaayyoowwan Qorannichaa

Kaayyoo Gooroo

- Kaayyoo gooroo qorannoo kanaa Galmee Jechootaa Afaan Oromoo Wiirtuu Qo'annoofi Qorannoo Afaanota Itoophiyaatiin bara 1999 qophaa'ee madaaluudha.

Kaayyoowwan gooreen ammoo akka armaan gadii ta’u.

- Galmeen jechootaa xiiyyeffannoo qorannoo kanaa ta’e haalli unka isaatii ulaagaa galmee jechootaa guutuufi dhiisuu sakatta’uun adda baasuu.
- Cimina galmeen jechootaa kun gama unkaatiin qabu adda baasuu.
- Hanqina galmeen jechootaa kun gama unkaatiin qabu adda baasuu.
- Galmeen jechootaa qorannoon kun irratti geggeeffame hiika jechootaa dhiyeessuu irratti maal fakkaatu adda baasuu.
- Ciminni galmeen jechootaa kun gama hiika dhiyeessuun qabu maal akka ta’e adda baasuu.
- Ciminni galmeen jechootaa kun gama hiika dhiyeessuun qabu maal akka ta’e adda baasuu.

1.5. Faayidaa Qorannichaa

Afaan kamiyyuu fayyadamtoota isaa karaa guutuu ta’een tajaajiluu kan danda’u hiika jechoota isaatii karaa guutuu ta’een yoo hubachuun danda’ameedha. Keessumaayyuu immoo afaan dubbattoota hedduu dachee baayyee bal’aa ta’e irratti tajaajila kennuuf hiika waalta’aa ta’e akka qabaatu gochuun barbaachisaadha. Afaan Oromoo yoo ilaallu; afaan uummata bal’aan haasa’amu ta’ee dhiibbaa sirnoota darbanii irraa kan ka’e waaltinni isaa hanqina bal’aa kan qabu ta’uun ni hubatama. Afaan uummata hedduun dubbatamu jechoonni isaa hiika sirrii qabaachuu akka danda’an kan taasifamu immoo galmee jechootaa afaanichuma bu’uureffate yoo qophaa’eefidha. Qophiin galmee jechootaa qofti immoo gahaa waan hintaaneeff akkaataan qophiin galmichaa sadarkaa maaliirra akka jiru hubachuudhaafi hanqinniifi ciminni isaa maal akka fakkaatu beekuun qophii galmee jechootaa gara fuula duraatti geggeeffamaniif bu’uura cimaa ta’a. Haaluma kanaan madaalliin galmee jechootaa qorannoo kanaan geggeeffame qopheessitoota galmee jechootaafi itti fayyadamtoota galmee jechootaaf bu’aa olaanaa qaba jedhameetu eegama. Madaalliin galmee jechootaa kun waaltina Afaan Oromoof illee sababa guddaa ta’a. Akka waliigalaatti yeroo ilaallu adeemsa baruufi barsiisuu keessatti yeroo yeroon galmee jechootaa madaaluun bu’aa argame qaamota dhimmi ilaaluuf ibsuun barbaachisaadha. Qorannoon kamiyyuu yemmuu adeemsifamu faayidaa kennu qaba. Haaluma kanaan, qaamoleen qorannoo kanarraa fayyadamoo ta’anis addaan

bahanii beekamuu qabu. Qorannoon kun qaamota armaan gadiitiif bu'aa olaanaa qaba jedhamee amanama.

- Ogeeyyii qophii galmee jechootaa irratti hojjataniif kallattii hanqinoonni itti mul'atan eeruu ni danda'a.
- Barsiisonni Afaan Oromoo sadarkaa adda addaatti barsiisan hanqinoota galmee jechootaa irratti mul'atan akka hubataniifi ofeeggannoo itti fayyadamaa akka taasisan kallattii kenna.
- Barattoonni afaanichatti fayyadaman hanqinaalee fi ciminaalee galmee jechootaa irratti mul'atan adda baafachuun akkaataa itti fayyadama isaanii akka sirreeffatan nitaasisa.
- Ogeeyyin barnootaa meeshaalee barnootaa kanneen irratti leenjii kennaniif madda ragaalee ta'uun nigargaara.
- Walumagalatti, faayidaan qorannoo kanaa ogeeyyota qophii galmee jechootaa, barsiisota, baratoota, ogeeyyii barnootaafi namoota qorannoo dhimma kanarratti geggeessuu barbaadaniif akka hojii ka'umsaatiifi madda odeeffannoo ta'ee tajaajila kennuu nidanda'a.
- Akkasumas namoota mata duree kanaan walfakkaaturratti qorannoo gaggeessuu barbaadaniif akka madda ragaatti gargaaruu nidanda'a.

1.6. Daangaa Qorannichaa

Galmeen jechootaa gosa adda addaa qabaachuun isaa beekamaadha. Kanneen keessaas muraasni: Galmee jechootaa af-tokkee, galmee jechootaa af-lamee, galmee jechootaa af-sadeefi kan kana fakkaatan ibsuun ni danda'ama. Haaluma kanaan, galmeen jechootaa Afaan Oromoo of keessatti qabatan hedduminaan qophaa'aanii jiran hunda irratti osoo qorannoon kun geggeeffamee bu'aan irraa argamu guddaadha. Haata'u malee, hanqina yeroofi maallaqaa irraan kan ka'e qorannoon kun karaa lamaan daangeffameera. Isaanis

1. Galmee jechootaa af-heddee filachuun walbira qabee ilaaluu dhabuufi
2. Jechoota hunda madaaluudhabuudha. Galmee jechoota Afaan Oromoo Afaan Oromootti hiiku

Galmee jechootaa Aftokkee: Wiirtuu qo'annoofi qorannoo Afaanota Itoophiyaatiin qophaa'ee qofa sababa hanqina yeroofi maallaqaa irraan kan ka'e akka madaalamu ta'ee jira.

1.7. Hanqina Qorannichaa

Hojii qorannoo madaallii galmee jechootaa af-tokkee: xiiyyeffannoo unkaafi hiikaatiin jedhu kana geggeessuu keessatti hanqinoonni qorattuu mudatan nijiru. Isaanis akkaataa kanatti fufanii jiraniin ibsamaniiru. Galmeen jechootaa af-tokkee Afaan Oromoo Afaan Oromootti hiiku galmee jechootaa xiiyyeffannoo qorannoo ta'een ala kan biraan waan hinjirreef wanti galmee jechootaa madaalame kana bira qabuun waldorgomsiiisuun madaalan dhibuudha. Hanqinni biraan qorattuu mudate yeroo qorannoon kun itti geggeeffamu hojii idilee wajjin walirra bu'uun rakkoo uumuu isaati. Hanqinni biraan ammoo bakka qorattuun jiraattuufi yunvarsitiin walirraa waan fagaatuuf kitaabilee wabii ballinaan mana dubbisa galuun dubbisuu dhabuudha. Galmee jechootaa madaalame kana keessa jechoota hiikaaf dhiyaatan hunda madaaluurraa iddattoo fudhachuun madaaluun hanqina biraadha. Rakkooleen kun qorattuu hamudatan iyyuu malee hanqinoota kana furuun qorannoo kana fiixaan baasuuf qorattuun yeroo boqonnaa isheetii hunda duguugdee hojii qorannoo kanaaf oolchitee jirti. Galmeen jechootaa af-tokkeen Afaan Oromoo Afaan Oromootti hiiku kan biraan hadhibu iyyuu malee galmee jechootaa af-heddee keessaa kanneen Afaan Oromoo wajjin walitti dhufeenya qaban gargaaramuun qorannichi akka geggeeffamu taasisteetti. Rakkoo fageenya bakka hojiirraan kan ka'e hanqina kitaaba wabii dhabuu mudate furuuf kitaabilee qorannoo ishee waliin firooma qaban bituudhaan akkasumas eyyama fudhattee mana dubbisa kitaabaa kanaa galuun dubbistee hojii qorannoo ishee milkeessitee jirti.

Boqonnaa 2. Sakatta'a Barruu

2.0. Seensa

Mata duree kana jalatti maalummaa galmee jechootaa, barbaachisummaa galmee jechootaa, akaakuu galmee jechootaa, waa'ee galmee jechootaa qopheessuu, caasaa galmee jechootaa, waa'ee galmee jechootaa madaaluu, qabiyyee galmee jechootaa,

maalummaafi gahee xiinqooqni hujoo galmee jechootaa qaopheessuu keessatti kaa'amaniiru.

2.1. Galmee Jechootaa

Hanga ammaatti beektonni garagaraa yaalii gurguddaa taasisanillee waa'ee galmee jechootaa ilaalchisee ibsi kenname gahaa miti (Sterkenberg, 2003). Dhimma ibsa galmee jechootaa kana adda baasuuf barreeffamoota galmee jechootaan walqabatan sakkatta'uun adda baasuuf yaalamus ibsi sirriin galmee jechoota hunda yaada tokkoon ibsu argachuun rakkisaa ta'a. Kanaaf immoo furmaati jiru akka beektonni kaa'anitti ibsa galmee jechootaa gosuma galmee jechootaa sanaan kennuudha jedhu. Waan kana ta'eef ibsi waa'ee galmee jechootaa kanatti fufanii jiranii kan fudhtamaniif hanga tokko suura galmee jechootaa filatamanii sababa bu'uuraa fi gosa galmee jechootaa filatamanii irratti odeeffannoo jiruufi galmee jechootaa ibsuu keessatti yaadoti bu'uuraa jiraachuu qaban maalfaa akka ta'an nuhubachiisuuf. Beektonni garagaraas ibsa isaan galmee jechootaa gara garaa irratti kennan yaada mataa isaaniirraa ka'aniiti. Akkaataan ibsa isaaniis garagara kan inni ta'uuf sababooti isaan fudhtan kanneen akka fayyadamtootaa, dhimma galmeen jechootaa nu barbaachisuuf, bu'aa galmee jechootaa irraa argannuu fi kan kana fakkatan bu'uureffachuu isaanii irratti hundaa'eeti.

Ibsi galmee jechootaa hayyuu abbaa yaaddiddama barreessuufi gulaallii galmee jechootaa jaarraa 20ffaa jedhamuun beekamu (Zgusta, 1971) kan ibsame galmeen jechootaa meeshaa wabii sirnaan qindaa'uudhaan hawaasa afaanicha dubbatu kan tajaajiluudha. Dabalataanis (Zgusta, 1971) kan ibse maddi jechoota galmee jechootaa keessatti argamanii hawaasa jecha sanatti fayyadamu ta'ee qaama hawaasaa dubbisuuf gahumsa qabuuf hiika jechootaa kan ibsu akkasumas dhugaa hawaasicha keessa jiru kan mullisu ta'uu isaati. Ibsa maalummaa galmee jechootaa kana irratti qeeqa hayyoonni kaasan

qaama hawaasaa dubbisuu danda’u qofa kan fayyadu ta’uufi irra caalaayyuu iccitii dhokataa namni sirritti barate qofti hubachuu danda’u of keessatti qabachuu isaati (Sterkenberg, 2003). Ibsi maalummaa galmee jechootaa biroon hayyuu Svensen (1993) kenname akka jedhutti galmeen jechootaa kitaaba bu’uurumaan odeeffannoo hiika jechootaa of keessatti qabate ta’ee dabalataanis itti fayyadama hiikni jechootaa waliin dubbii hawaasaa keessatti qabuudha jedha. Dabalataanis galmeen jechootaa maddeen odeeffannoo biroorraa adda kan ta’u yaada walqabataa ta’een kan tartiibbeffame utuu hin taane boqonnaalee yookaan kutaalee hedduu kanneen yaaddiddama bareessuufi gulaallii galmee jechootaa keessatti keeyyata jedhamuun beekamanitti hiramee kan jiru ta’uu isaati. Keeyyatni kunis jecha hundee waa’een isaanii ballinaan ibsamuu jechuudha. Itti fayyadamtooti galmee jechootaa yoo hiika wallaalan, yoo qubeessuun jechaa rakkise, yoo hanqina jiru cufuu barbaadan kan galmee jechootaa irraa argataniidha. Ibsi maalummaa galmee jechootaa olitti ibsaman lamaan amaloota isaan waliin qooddatan bu’uura ibsaa walfakkatan qabaachuudhaani, innis immoo galmeen jechootaa hiika jechoota afaan tokko keessatti argaman bifa namni beekuufi hubachuu danda’uutiin kan ibsu ta’uufi karaalee salphaatti fayyadamtooti galmee jechootaa irraa fayidaa barbaadan argachuu danda’an eeruu isaaniiti (Atkins and Rundell, 2008).

2.2. Madaallii Galmee Jechootaa

Galmeen jechootaa dimshaashaan yeroo ibsaman addeessitootafi Calaaqqistoota akkaataa afaan hawaasa keessatti faayidaa kennuuti. Faayidaan madaallii galmee jechootaa waliigalaa hiika jechootaa, hima hiika jechootaa, qubee jechootaa, akkaataa sagaleessuu jechootaa, saayinsii maddaafi seenaa jechootaafi fayyadama jechootaa (gama madda jechootaan, gama seenaa jechootaan, gama fayyadama jechoota naannoon, gama masoon) fi kan kana fakkaatan ibsuuf gargaara. Sababa galmeen jechootaa gosa garagaraa baayyinaan qophaa’anii jiraniif itti fayyadama isaa murteessuuf madaaliin galmee jechootaa barbaachisaa ta’ee argama (Swanwpoel, 2008). Faayidaan madaallii galmee jechootaa caalaatti kan hubatamu faayidaa dimshaahaa galmeen jechootaa hawaasa keessatti kennu irraati. Hundaa ol madaalliin galmee jechootaa dalagaa baayyee bu’a qabeessa ta’eedha. Madaalliin galmee jechootaa galmee jechootaa fayyadamtootaaf dhiyeessuu qofaa osoo hin taane galmee jechootaa hammayyaa’aafi sadarkaa isaa eeggate qopheessuun akka danda’amuu karaa kan saaquudha (Berg, 1996). Hayyuun kun

dabalataanis gaarii yookaan yaraa ta'uu galmee jechootaa adda baasuun kan danda'amu ijaan ilaaluun osoo hin taane madaaluun yoo hubatan qofa jedha. Madaaluun galmee jechootaa gola galmee jechootaa kanneen akka gabaa, girgijjiifi mana dubbisa kitaabaa keessatti galmee jechootaa argaman irraa kan eegalu ta'uu qaba.

2.3. Akaakuu Galmee Jechootaa

Galmeen jechootaa goseeffamuu kan danda'amu ulaagaalee kanneen akka affanichaa, uwwisaa, hammamtaa, meshaalee quunnamtii, qindoomina, afaan itti fayyadamtootaa, dandeettii fayyadamtootaa, fayyadamummaa fayyadamtootaa, giddu galeessa godhachuudhaan ta'uu akka qabu hayyoonni ni addeessu. Hata'u iyyuu malee tokkoo tokkoo ulaagaalee kanaa ibsuun qorattuu kanatti ulfaachuu waan danda'uuf ulaagaalee kanneen keessaa afaanirratti dhiibbaa olaanaa kan taasisan filachuun ibsuuf yaaltee jirti. Isaanis: Galmee Jechoota afaanii (Aftokkee, aflameefi afheeddee), uwwisa galmee jechootaa (Galmee jechoota afaan dimshaashaa, Insaayikloopiidiyaawwaafi meeshaalee aadaa jechoota ogummaa Fkn. galmee jechoota ogummaa fayyaan walqabatan, Galmee jechoota murtaa'oo Fkn. galmee jechootaa jechamaa), hamma galmee jechootaa (Sadarkaa qulqullina maxxansaa, walfakkii maxxansaa), meeshaalee Quunnamtii (maxxansa, elektiroonawaa fkn. DVD, toora interneetii), qindoomina galmee jechootaa (jecha tokko irraa gara hiika jechaatti, jecha tokko irraa gara hiika jechaatti; hiika jechaa irraa immoo gara jechaatti Fkn. jechi tokko yeroo jecha biiro waliin hiika walfakkaataa qabaatu), afaan fayyadamtoota galmee jechootaa (Garee fayyadamtoota afaan tokko dubbatanii, Garee fayyadamtoota afaan lama dubbatanii, Galmee jechootaa barattootaa adduunyaa kanaa dimshaashumatti), Dandeettii fayyadamtoota galmee jechootaa (hayyuuwwan xiinqooqaafi ogeeyyii afaanii biroo, ga'eessota barataniif, barattoota mana barumsaa jiraniif).

Faayidaa galmeen jechootaa fayyadamtootaaf kennu keessaa muraasa yoo ilaallu

- I. Hiika jecha tokkoo akka hubataniif gargaara. Kun ammo jecha afaan tokkoo afaanuma sana keessatti qabu hiikuuf yookaan immoo jecha afaan biroo afaan ofiitti hiikkachuuf.
- II. Jechoota qixaan fayyadamuu, himoota afaan ofii gara afaan birootti hiikuu.

Yaadoti olitti ibsaman utuu galmee jechootaa gosaan qooduu hinjalqabin fuula dura hayyoota qoodiinsa galmee jechootaa geggeessaniin ilaalamuu kan qabaniidha.

Galmeen jechootaa aftokkee hiika jechootaa kanneen ijoo ta'an ofkeessatti qabatee afaan lammaffaa kan haasa'an, daa'imman reefuu mana barumsaa galan, kanneen barumsa hin qabneefi hanga tokko qofa kan baratan akkamitti akka itti fayyadamuu danda'an hubachuu akka danda'an tajaajila gahaa kan kennuudha (Coward and Grimes, 2000). Ibsa hayyoota kanaa hubachuun hojiirra oolchuun baayyee barbaachisoo ta'anii garuu immoo hojiirra oolchuuf rakkisoo ta'anis qajeeltoowwaniifi tooftaalee adda addaa waliin wal simsiisuun fayyadamuun gaarummaa qaba (Wierbicka, 1992). Caasaa guddaan galmee jechootaa af-tokkee dimshaashaa kaayyoo galmee jechootaa afaan sanaa calaqqisiisuutu irraa eegama. Ciicatooti galmee jechootaa filataman akka caasaa guddaatti yookaan akka caasaa xiqqaatti galuu qabu. Ciicata gurguddoon kitaaba tokko keessatti akka qajeelchaa yoo ta'u ciicati xiqqaan ammoo walitti qabama ciicatoota gurguddoo kitaabicha keessatti argamaniiti. Ciicatoota galmee jechootaa af-tokkee keessa galchanii tartiibessuun tooftaa gara garaa beekuu gaafata. Ciicatooti kun karaalee isaan galmee jechootaa keessaa galan keessaa inni ijoon karaa arfii qubeetiin ta'ee akkaataa hariiroo isaan hiika jechootaafi himaatiin walmakee ta'uu danda'a. (Newell, 1994). Hata'u iyyuu malee hayyuu Newell (1994), arfii qubeetiin tartiibessanii ciicatoota galmee jechootaa galchuun yagutoo kan ta'eefi irra deddeebi'amee kan faayidaa kennaa jiruudha. Akka hayyoota Hannay fi Gouws (2003) caasaalee gurguddoo galmee jechoota af-tokkee lamatu jiru.

Onomasiyolojikaalii: Raawwiin caasaa kanaa ciicata xixiqqaa akkaataa ibsuu danda'uun tartiibessuudha. Kun immo kan raawwatu kutaa jechoota hiika walitti dhiyaataa qaban keessatti yeroo tokko tokkos galmee jechootaa afaanota tajaajila addaatiif oolan keessattis ni gargaara.

Semaasiyolojikaalii: Caasaan kun immoo tartiibessuu ciicataa arfii qubee irratti hundaa'uun ta'ee galmee jechootaa hedduu keessatti ballinaan kan hojiirra ooleedha. Odeeffannoo bu'a qabeessi caasaa xiqqaa galmee jechootaa af-tokkee keessatti argaman garee hedduutti qoodamu. Walfudhannaa odeeffannoo adda baasuun, maddaafi seenaa jechootaafi hiikaa, akkaatee, fayyadama, hima hiika jechaa, walfaanomii jechootaafi caasaa gaalee, odeeffannoo dhimma hiika masoo fi hiika faallaa, uumamsa jechaa, filannoo jechootaa, deddeebii jechootaa fi fakkiidhaan ibsuufaadha (Kierfer fi Sterkernburg, 2003).

Galmee jechootaa af-lameen kan irratti xiyyeffatu hiika walgitaa afaan biroo waliin dhiyeessuuf gargaaruudha (Coward and Grimes, 2000). Galmeen jechootaa kun galmee jechootaa biroorraa adda waan ta'eef itti fayyadamuuf waa'ee isaa gadi fageenyaan beekuun gaarii ta'a. Gosti galmee jechootaa af-lamee qophaa'uu kan qabu gartuu hawaasaa galmee jechootaa sanatti fayyadamuuf jiran tilmaama keessa galchuudhaan ta'uu qaba. Namni tokko galmeen jechootaa furtuu rakkoo hiika jechootaati jedhee yoo hubate galmeen jechootaa attamitti akka qophaa'aniifi maaliif akka qophaa'an salphaatti hubachuu danda'a. Fedhiin fayyadamtootaa jalqaba kan hubatamu gosa rakkoo hiika jechootaa isaan qaban adda baafachuudhaan ta'a. Keessattuu afaanichi kan ofii isaaniitimoo kan ambaa ta'uu isaa, beekumsa xiinqooqaa fayyadamtootaa (kan afaan dhalootaafi afaan ambaa), galmee jechootaa fayyadamuufi dhiisuufi kan kana fakkaatan fa'i. Isaan kunneen walitti qindaa'uun hammaafi gosa galmee jechootaa qophaa'uu qabanii kan murteessaniidha. Fedhii fayyadamtootaa guutuudhafis kan gargaaraniidha (Hannay, 2003). Akka hayyuu kanaatti galmee jechootaa isa si'aawwaa ta'an yookaan immoo galmee jechootaa omisha bu'uureffachuun qophaa'uufi galmee jechootaa si'aawwaa hintaane yookaan immoo fudhannaa bu'uureffachuun qopheeffaman gidduu garaagarummaan yaadrimee cimaan jiraachuu qaba jedha. Namni gosa galmee jechootaa isa si'aawwaa ta'e fayyadamuu barbaadu hiika jechootaa afaan dhalootaa isaa irraa adda ta'e yeroo ta'u yaada afaan biroo sanaa hiikachuuf itti gargaaramuudha. Kun bu'aa battalaa qabiyyeefi qindoomina galmee jechootaarraa argamuudha.

Bu'aan dabalataa galmee jechootaa kana irraa argaman: Maalummaa hiika heddee hundee jechootaa adda baasuu, Odeeffannoo garaagarummaa hiika jechootaa lamaafi isaa olii gidduu jiru murteessuuf barbaachisu argachuuf, Fakkeenya hundee jechootaa faayidaa qabanii baruu, Odeeffannoo dabalataa hiika jechaa galumsa irraa argachuuf.

Galmee jechootaa si'aawwaa hin taane keessatti haalli mul'atu faallaa galmee jechootaa si'aawwaa ti. Galmee jechootaa si'aawwaa hintaane keessatti fayyadamtooti jecha hinbeekne tokko irraa jecha beekaniitti deemu. Kan hin beekamne jecha ambaa ti. As keessatti itti fayyadamtooti hiika jecha galumsaa barreeffama irraa hubachuu yeroo dadhaban gara afaan dhaloota isaaniitti hiikachuuf fayyadamu. Kanaaf iyyuu galmeen jechootaa inni kun xiinsaga, xiinhiika, caaslugaafi akkaatee irratti yaada walii galaa

jechootaa kennuutu irraa eegama. Kana gochuuf immoo akkaatee (Fkn. sirnaawaa, kallattii), ilaalcha (Fkn. ciigoo, arrabsoo), garaagarummaa hawaasaa (Fkn. afaan daa'immanii, afaan loltuu)fi kan kana fakkaataniidha. Galmeen jechootaa si'aawaa hin taane kanneen armaan gadii of keessatti qabata. Isaanis: garaa garummaa naannoo naannootti argamu, filannoowwan biroo jechootaa, boca faashinoota dulloomoo, boca caasluga adda addaa.

Hayyoonni (Bartholomew and schoenhals, 1983) akka ibsanitti galmeen jechootaa af-lameen ciicattoota heddee jechaa ta'an irratti amaloota armaan gadii qabaachuu qabu. Isaanis: ulfaataa kan hin taane yookaan salphaa ta'uu, caaslugni yoo heddummate yeroo baayyee hawwataa hin ta'u. Kanaaf iyyuu hanga danda'ametti boca filatamaa ta'etti fayyadamuu barbaachisa, dandeettii gabaabsanii waa ibsuu: hanguma jechi dheeratu hiikni isaa gabaabbataa deema. Jechoonni dheeroon kanneen gara barachuutti reefuu dhufanitti ni ulfaata, deddeebii jechootaa: yeroo jechoota walxaxoofi salphaa ta'an waliin dorgomsiiisnu jechoonni salphaan haasaa idilee keessatti deddeebi'anii dhufu. Jechoonni deddeebi'anii dhufan kun yeroo baayyee hima quubsaa ta'e ijaaruu keessatti faayidaa kennu, ijaarsa: Jechi filamuu qabu ka'umsa ijaarsa boca adda addaa ta'uu qaba.

Galme jechootaa af-heeddeen fayyadamtoota tokko tokkotti ijaan yeroo ilaalamu buxunxulaa'aa fi waleena'aa yoo fakkaate iyyuu kanneen biroon utuu leellifamuu argina. Galmeen jechootaa akkasii yoodhuma isaan afaan Ingilizii fi afaan dhalootaa giddu galeessa waan godhataniif kabajaa qabaatan illee akka maxxanfamaniif yeroo baayyee hin gorfamu. Maxxansuu galme jechootaa af-heeddee kan murtaa'u carraa yookaan filannoo biroon maxxansa galme jechootaa hawaasicha keessatti tajaajilan guutumaan guutuutti maxxanfamanii erga xumuramaniin booda ta'uu akka qabu hayyoonni ni dubbatu. Maxxansi galme jechootaa af-heeddee kan bu'a qabeessa ta'u yeroo wiixineessuu, maxxansa duraafi wal fakkeenya jalqabaa hanga xumuraatti yeroo qulqulleeffachuu barbaadaniidha (Coward and Grimes, 2000).

Galmeen jechootaa af-heeddeen sababa odeeffannoo afaanota lamaa olii of keessatti qabaataniif hanqinoota mataa isaanii niqabaatu. Hanqinoonni kunis yeroo ibsaman odeeffannoo baayyee filatamoo ta'an qofa kan filatan ta'uufi uwwisi hiika jechootaa

isaanis gahoo kan hintaaneefi odeeffannoo gitaawaa kan hinkennine ta'uudha (Marcinkeviciene, 2007). Uwwisa odeeffannoo isaanii hayyuun kun akkaataa kanatti fufee jiruun ibsa.

- Kaayyoon bu'uura galmee jechootaa af-heeddee qabiyyee galmee jechootaa afaan tokkoo kan galmee jechootaa afaan biroo hiika walgitaa qabanii walitti qindeessuudha (Zgusta, 1971).

Tajaajilli akkanaa kan hubatamu sadarkaa caasaalee xixiqqaa galmee jechootaa af-heeddeetti. Kanneen kanatti fufanii ibsaman gosoota odeeffannoo galmeen jechootaa af-heeddeen sadarkaa caasaalee xixiqqaa keessatti kennaniidha (Swanepoel, 2003). Isaanis: Tokkoo tokkoo jechoota afaanicha keessaaf hiika wal gitaa kennuu, Odeeffannoo caaslugaa, xiinhimaafi hiika jechootaafi himaa, Odeeffannoo garaagarummaa afaanii, maqaa sirrii jechootaa, gorsa qubeerratti kennu, gorsa sirna tuqaalee irratti kennu.

2.4. Galmee Jechootaa Qopheessuu

Hayyoonni kanneen akka (Newell, 1994 and Landau, 1984) akka ibsanitti qopheessuun galmee jechootaa Saayinsii, ogummaa, qaama xiinqooqaafi qorannoo hujooti jedhu. Hayyoonni biroon immoo barreessuufi gulaalliin galmee jechootaa herregamuu, qaacceffamuu, sakattaa'amu, salphaatti kan to'atamufi kan barsiifamu danda'u yookaan qopheessuun galmee jechootaa hojii aadaa ta'eefi fedhii fayyadamtootaa guutuu irratti kan kaayyaeffateedha jedhu (Hartmann, 2001). Karaa biroo ammoo qopheessuun galmee jechootaa yaadiddamaafi raawwii qophii galmee jechootaati jedhanii ibsu. Yaada kana irraa waanti hubatamu adeemsa qophii galmee jechootaa kami iyyuu keessatti, adda bahee ibsamuu baatu illee yaaddidamni murteessaa akka ta'eedha. Qopheessitooti galmee jechootaa yeroo tokko tokko jalqaba irrattis ta'e iddoo kamitti iyyuu hojii isaanii irratti qeeqa ni kennu. Qeeqni isaanii kunis akka qaama yaaddiddama uumuutti ilaalama. Yeroo qopheessitooti galmee jechootaa hanqinaafi cimina jiru eeruun calaqqee hojii isaanii ibsan yaaddiddama akka bocanitti ilaalamuu nidanda'a (Hartmann, 2001).

2.4.1. Saayinsii Qopheessuu Galmee Jechootaa

Saayinsiin galmee jechootaa barreessuu qaama xinqooqaa keessaa isa tokko ta'ee waa'ee uumamaafi dalagaalee jechootaa kan qoratuudha (Willard, 1960). Akka hayyuu kanaatti

saayinsiin galmee jechootaa barreessuu qorannoo hiika jechootaa, hariiroo dimshaashaa hiikni jechootaa barreeffama adda addaa waliin qabuufi qajeelfamoota barreeffamaa qaama xiqqaa jechaa yookiin qubee irraa eegaluun barreeffamu dabalata. Saayinsiin barreessuu galmee jechootaa hariiroo jechoota garagaraa gidduu gama xinhiikaatin fakkeenyaaf, hariiroo jaalalaafi kabajaa gidduu jiru, yaasaa; fakkeenyaaf, waan tokko gadi fageenyaan hubachuuf sababa barbaaduufi sababa barbaaduu dhiisuufi kan kana fakkaatan ni qorata (Allen, 1993). Saayinsiin barreessuu galmee jechootaa ogummaa barreessuu galmee jechootaati. Akka Hanks (2006) ibsetti saayinsiin barreessuu galmee jechootaa ogummaa galmee jechootaa qopheessuu irratti xiiyyeffatuudha jedha. Kemboo and Sure (2000) akka ibsanittis saayinsiin barreessuu galmee jechootaa hojii yookiin ogummaa ta'ee adeemsa galmee jechootaa qopheessuuti jedhu. Ibsi olitti kennaman kunneen dhimma saayinsii qopheessuu galmee jechootaa irratti karaa adda addaa haadhiyaatan malee hundi isaaniiyyuu yaadrimee saayinsii qopheessuu galmee jechootaa irratti waliif galu. Dimshaashumatti saayinsiin qopheessuu galmee jechootaa ogummaa, dandeettifi beekumsa galmee jechootaa qopheessuuti. Hanks (2006) akka ibsetti saayinsiin barreessuu galmee jechootaa beekumsa saayinsaawaa kan ofii isaatii barbaada jedha. Waan kana ta'eefis jedha hayyuun kun, namni galmee jechootaa qopheessuu barbaadu kam iyyuu saayinsii barreessuufi gulaallii galmee jechootaa irratti leenjii fudhachuu qaba jedha. Haaluma walfakkaatuun Allen (2006) akka ibsetti qopheessaan galmee jechootaa beekumsa saayinsaawaa qophii galmee jechootaa irratti qabutti gargaaramuu yookaan wayita galmee jechootaa qopheessutti qorannoo dhimmichaan walqabate gadifageenyaan geggeessuutu irraa eegama jedha. Kana jechuun barreessuufi gulaalliin galmee jechootaa tooftaa addaa yookaan beekumsa saayinsaawaa irratti hundaa'ee geggeeffamuu qaba. Qopheessitooti galmee jechootaa ogeeyyii qophii galmee jechootaa irraa gorsa fudhachuun yaada gabbifatani rakkoo itti fayyadamtooti galmee jechootaa gama hiikaafi odeeffannoo caaslugaan qaban hiikuufii qabu. Dabalataanis qopheessitooti galmee jechootaa fedhii fayyadamtootaa guutuuf hojjechuu qabu (Kipfer, 1984).

2.4.2. Galmee Jechootaa Gulaaluu

Gulaalliin galmee jechootaa irratti taasifamu akkayyaa, qajeelfamootaafi malawwan mataa isaa kan irratti hundoofnee qorannoo geggeessinu qaba. Waan kana ta'eef

qopheessitooti galmee jechootaa tokko tokko qophiin galmee jechootaa akka qajeeltoo (naamusa hojii) ofdanda'aa ta'e tokkootti ilaalu (Halliday, 2002, Bowker, 2003fi Moe, 2007).

Unkaaleefi kaayyoowwan irratti hundaa'uun qabiyyee galmee jechootaa hayyoonni irratti waliigaluun adda baasan keessaa muraasni yaaddiddama, malawwan, jechoota, seenaafi kan kana fakkaatan beekuun barbaachisaadha (Wiegand, 1998). Akka hayyuu Hartmann (2001) tti Galmee jechootaa irratti gulaalliin geggeeffamu tarreeffamoota armaan gadii irratti hundaa'ee ta'uu qaba. Issanis: Saxaxaafi xumura qopheessuu galmee jechootaa haaraa, eegumsaafi qabiinsa galmee jechootaa dulloomoo ta'anii, Gamaggama galmee jechootaa murteessaa geggeessuu, Sakatta'iinsa fedhiifi dandeettii itti fayyadamtoota galmee jechootaa, Galmee jechootaa haaraa qopheessuufi galmee jechootaa irratti qorannoo geggeessuu irratti dandeettii itti fayyadama komputeraa, Ibsa seenaa qophii galmee jechootaa qorannoo galmee jechootaa irratti geggeessuu, Itti fayyadama galmee jechootaa aadeffachuu irratti haala jiru addaan baasuu, Caasaafi hammamtaa galmee jechootaa adda baasuu, tarreeffamaafi gosoota odeeffannoo galmeen jechootaa qaban, galmee jechootaa gosa gosaan qooduu, dandeettii galmee jechootaa akka wabiitti fayyadamuu barsiisuu, yaadiddama galmee jechootaa kan waliigalaa qopheessuu irratti.

Walumaagalatti gulaalliin galmee jechootaa irratti geggeeffamu seenaa galmee jechootaa, qaaccaeessa galmee jechootaa, itti fayyadama galmee jechootaa caasaa isaa irratti ta'uu qaba. Xiiyyeffannoon qorannoo kanaa madaallii galmee jechootaa af-tokkeeti.

2.4.3. Qabiyyee Galmee Jechootaa

Hangi galmee jechootaa kanneen giphiirraa hanga galmee jechootaa jildii baay'eetu jira. Kanaaf namni galmee jechootaa qopheessu isa kam akka qopheessu addaan baafachuu qaba. Gama biraatiin galmeen jechootaa qabiyyeedhaan adda adda ta'uu danda'u. Fakkeenyaaf, galmee jechootaa kaayyoo walii galaatiif, fayyaafi wkf ni jiru.

Barreessitooti galmee jechootaa hedduun waa'ee qabiyyee galmee jechootaa yaada isaanii utuu hin gumaachin hindarban. Maalummaa galmee jechootaa adda baasuuf caasaa guddaa yookaan caasaa xiqqaa qabaachuu galmee jechootaa ilaaluun furmaata. Galmeen jechootaa gosti garagaraa kan waldorgoman akkaataa sadarkaadhaan naqamuu jechootaa hanga jechootaa afaanicha keessaa fudhatamee galmee jechootaa sana

keessatti hiikameen ta'a; akkasumas qajeeltoowwan tartiibessuu qubee, yaadrimee yookaan lachanuu walitti qindeessuunis dorgomsiisuun ni danda'ama. Caasaa xiqqaa akka ka'umsa garaagarummaatti fudhachuudhaan galmeen jechootaa odeeffannoo caaslugaa keeyyata keessatti kennaniifi tartiiba odeeffannoowwan kanaa keeyyata keessatti qabaniin wal dorgomsiisna (Swanepoel, 2003). Caasaa guddaa galmee jechootaatiin kan adda baasnu qaamolee galmee jechootaa sadiitu (3) jiru.

Isaanis: 1, waan duroo, 2, waan gidduufi 3, waan duuboo ti. Ballinaafi odeeffannoo kennaniin garaagara ta'aniyyuu, qaamoleen galmee jechootaa kun sadan galmee jechootaa keessa jiraachuun dirqama (Gouws, 2003, Jackson, 2002). Akkaataa ibsa hayyuu kanaatti qaamolee kana sadan gabaabsinee itti fufnee haa ilaallu.

2.4.3.1. Qaama Duroo Galmee Jechootaa

Qaamni duroo galmee jechootaa caasaa galmee jechootaa keessaa isa jalqabaati. Kaayyoon caasaa galmee jechootaa kanaas odeeffannoo galmee jechootaa sana keessatti tartiiba qubee A-Ztti argaman hunda irratti fayyadamtoota galmee jechootaaf qajeelfama kennuudha (Kipfer and Landau, 1984). Qajeelfama itti fayyadama odeeffannoo kunneen kennuudhaan fayyadamtooti galmee jechootaa dogoggora itti fayyadamaa irraa biliisa akka ta'an taasisa (Bartholomew and Schoenhals, 1983). Qaamni duroo galmee jechootaa odeeffannoo barbaachisoo galmee jechootaa sana keessatti argamuufi dhiisuu dhugoomsuu (ibsuu) irratti gahee guddaa qaba. Qaamni galmee jechootaa kun yeroo hedduu kan of keessatti qabatu seenaa, ibsa argannoowwanii, amala maxxansa galmee jechootaa sanaa, akkaataa itti fayyadama galmee jechootaa sanaa, ta'ee gabatee fuula tokko irratti yookaan fuula muraasa kan hin caalle irratti barreeffama. Dabalataanis Kipfer and Landau (1984) akka ibsanitti qaamni duree galmee jechootaa qabiiyyeewwan armaan gadii of keessatti qabata.

A. Fuula mata duree

Fuulli jalqabaa lamaan galmee jechootaa keessatti argaman fuula mata duree kan jedhaman yeroo ta'u kan ofkeessatti qabatan mata duree galmee jechootaa, qopheessitoota galmee jechootaafi afaan galmeen jechootaa sun ittiin qophaa'uudha.

B. Baafata

Baafati galmee jechootaa keessatti qaama of danda'ee qophaatti ibsamuu qabu ta'ee tajaajilli kutaa kanaa inni guddaan odeeffannoo galmee jechootaa sana keessatti argaman karaa salphaa ta'een akka argachuu danda'an taasisuudha.

C. Duree

Kutaan galmee jechootaa kun kaayyoo qopheessitootaa ofkeessatti qabata. Kaayyoowwan kunneen kan ibsanis fayyadamtoota galmee jechootaa toosisuun kakaasuu, sadarkaa guddina saayinsii afaanii galmee jechootaa sun ittiin qophaa'ee ibsuu, sadarkaa guddina saayinsii qophii galmee jechootaa akka adduunyaatti jiruu ibsuufi sadarkaa itti fayyadamummaa galmee jechootaa sanaa gabaabinaan ibsuudha.

D. Galata

Kutaa galmee jechootaa kanaa keessatti qopheessitooti galmee jechootaa namoota dhuunfaa yookaan dhaabbata kara ogummaafi maallaqaa deggersa taasisan kan keessatti galateeffataniidha. Dabalataanis namoonni xiinqooqa irratti deggersa taasisan kutaa fuula mata duree keessatti yoohin ibsamne ta'e kutaa isaan keessatti ibsamaniidha.

E. Seensa

Kutaan kun dhimma afaanichaa, dhimma xiinqooqaafi dhimma namoota afaanicha dubbatanii ilaalchisee qajeelfamni bu'uuraa keessatti kennamuudha.

F. Qajeelfama akkaataa itti fayyadama galmee jechootaa

Kutaan qaama duroo galmee jechootaa irra jireessaan akkataa itti fayyadama galmee jechootaa sanaa irratti qajeelcha kennuudha. Kutaa kana keessatti odeeffannoon qabiyyee galmee jechootaa hundi kanneen akka seensa jechaa, xiinjechaa, xiinhiikaa, odeeffannoo xiinhimaa, qu'annoo afaanii, loqodaalee afaanicha keessatti argaman mara, itti fayyadama jechaa, axareeraa, fufaa darbaa, caatoo ibsaa, tarreeffama gabaajeewwaniifi kkf.dha (Brumfit, 1985; Hausmann fi Wiegond, 2003). Akka Kipfer (1984) fi Landau (1984) ibsanitti kutaan kun dabalataanis gaaffiiwwan kanneen akka odeeffannoo maaliitu galmee jechootaa kana keessa jira? Odeeffannoon kun maal jechuudha? Odeeffannoo kana akkamittan argadha? jedhan deebisuuf nigargaara jedhu.

2.4.3.2. Qaama Duuboo Galmee Jechootaa

Qaamni duuboo yookiin dabaleen galmee jechootaa kutaa galmee jechootaa ta'ee kutaa galmee jechootaa isa ijootti aanee dhuffudha. Akka Bartholemew fi Scholenhails (1983) ibsanitti, qaamni duuboo galmee jechootaa odeeffannoo dimshaashaa waa'ee afaanichaa, aadaa, dhiibbaa naannoon caasaafi beekmsa afaanichaarratti taasisan, akkaataa haalonni kun barattooti fedhii beekumsa isaanii afaanicharratti guddifataniif oonnachiisuu kan ibsuudha. Dabalataanis kutaan galmee jechootaa kun walitti qabama qajeelcha barreeffamaa, sirna tuqaalee, tarreeffama jechoota idilaawaa hinta'inii, gabateewwan safartuuleefi ulfaatinaa, mallattoolee garagaraa, tarreeffama gabaajeewwanii, jechoota ambaa, gaalewwan, odeeffannoo teessuma lafaafi seenaa afaanichaati (Kipfer, 1984).

Dimshaashumatti qaamni duuboo galmee jechootaa galmee jechootaa keessa jiraachuun itti fayyadamtooti galmee jechootaa hubannaa fooyya'aa waa'ee jechoota isaan galmee jechootaa sana keessatti arganii ilaalanii akka horatan taasisa.

2.4.4. Caasaa Galmee Jechootaa

Galmeen jechootaa caasaa adda bahe kan mataa isaatii qaba. Kutaa kana keessatti caasaleen galmee jechootaa maal akka ta'niifi galmee jechootaa keessatti gaheen isaanii maal akka ta'etu ibsama.

2.4.4.1. Caasaa Guddaa

Caasaa guddaan galmee jechootaa caasaawwan ijoo galmee jechootaa keessatti argaman keessaa isa tokkoodha. Bejoint (1984) akka ibsetti waa'ee galmee jechootaa caasaa guddaan alatti yaaduun hindanda'amu. Akkas jechuun jedha hayyuun kun, galmeen jechootaa kam iyyuu tarreeffama qindaa'aa jecha hiikaaf dhiyaatanii qabaachuu qabu; tarreeffamni jechootaa kunis sirnaan kan hinqindoofne yoo ta'e kitaabichi galmee jechootaa hinjedhamu. Kanaaf iyyuu kitaaba tokkoon galmee jechootaati jechuuf jiraachuun caasaa guddaa murteessaadha. Tajaajilli bu'uuraa caasaa guddaa galmee jechootaa jechoota hiikaaf dhiyaatan qindeessuun tarreessuudha. Galmeen jechootaa sadarkaa isaa eeggateera jedhamu keessatti jechooti kan qindaa'an tooftaawwan qindeessuu walfakkaataan ta'ee yeroo baayyee tooftaan qindeessuu jechootaa filatamaa ta'e jechoota tartiiba qubee isaaniitiin kaa'uudha (Hausmann fi Wiegond, 2003). Sababni tooftaan kun filataamaa ta'eefis; 1. Odeeffannoo barbaachisaa karaa salphaa ta'een akka

argatan gargaara. 2. Galmee jechootaa sana hawwataa taasisa. 3. Akkaataan qubeessuu jechootaa maal akka ta'e dafanii akka hubatan taasisa.

2.4.4.2. Caasaa Xiqqaa

Galmee jechootaa keessatti, Caasaa xiqqaa jechuun waliigala odeeffannoo galmee jechaa keessatti qindeeffaman kanneen seensa jechaa booda dhufan cufa hammata. Caasaa xiqqaan galmee jechootaa tuuta odeeffannoo of eeggannoo cimaadhaan duraa duuba isaanii eeggataanii walitti qindaa'aniifi jecha hiikaaf dhiyaate booda galuun dalga dubbifamaniidha (Hanks,2006; Kipfer 1984).Yaada kana hayyuun (Bejoint, 1994) yoo ibsu "Micro structure is the set of information which are meant to be read horizontally after the entry word" jedha. Akka hayyuu kanaatti, Caasaa xiqqaan galmee jechootaa qabiyyee hedduu waa'ee jecha hiikaaf dhiyaatanii kan qabuufi qabiyyeen isaanii kunis sirnaan jecha hiikaaf dhiyaatan booda qindaa'anii kan galaniidha. Qabxiileen caasaa kana jalatti tarreeffamuu qaban: 1. Akkaataa Sagaleessuu jechootaa, 2. Sirna qubeessuu jechootaa, 3. Odeeffannoo caaslugaa, 4. Hiika jechootaa, 5. Amala jechootaa, 6. Hundee jechi irra dhufe, 7. Jechi moggoofi Jechi hiikaan walfakkaatu hima hiika jechaa booda kennama, 8. Ibsa, fakkiin yookaan himan hiika ifa godhuuf kennama' 9. Fufaa darbaafi kkf.dha. Qabiyyeewwan kunneen akkaataa kanatti fufee jiruun ibsamaniiru.

A. Akkaataa sagaleessuu jechootaa

Akkaataan sagaleessuu jechootaa qabiyyee caasaa xiqqaa galmee jechootaa keessaa isa tokko ta'ee hayyoota xiinsagaatiin kan ibsamuudha. Akka hayyoota kanneen akka Cowards and Grimes (2000)tti akkaataa sagaleessuu galmee jechootaa keessatti ibsuun kan barbaachisu yoo akkaataan sagaleessiifi akkaataan dubbisuu garaagarummaa qabaatedha jedhu.

B. Odeeffannoo Caaslugaa

Odeeffannoon caaslugaa odeeffannoo baayyee barbaachisaa fayyadamtooti galmee jechootaa caasaa xiqqaa keessatti argachuu qabaniidha. Akka Brumfit (1985), Amsalu (2006) and Landau (1984) tti galmeen jechootaa sadarkaa isaanii eeggatan odeeffannoo caaslugaa kanneen akka unka jecha hiikaaf dhiyaatee, caasluga jechaa, garee jechootaa, gabaajewwan adda addaa, odeeffannoo horsiisaa (kanneen akka lakkoofsaa, koornayyaa, namaa, sababa, hennaafi kkf)dha. Galmeen jechootaa odeeffannoo kunneen ofkeessatti

qabatan fayyadamtoota galmee jechootaa sanaaf faayidaawwan kanneen akka ofiin of danda'anii afaan akka baratan taasisuu, of danda'anii hima sirrii garee jechootaa qabuufi odeeffannoo caaslugaa biroo qabu ijaaruu danda'u, kanneen afaanicha akka afaan lammaffaatti fayyadamaniif odeeffannoo dhimma afaanichaa sirriitti akka horatan taasisa. Dimshaashumatti odeeffannoo caaslugaa qabaachuun galmee jechootaa sadarkaa qulqullina isaafi tajaajila inni kannu gahaa taasisuu danda'a.

C. Hiika jechootaa

Hiika jechootaa kennuun galmee jechootaa kamiyyuu keessatti akka ijootti ilaalama. Hiiki jechootaa jecha yookaan gaalee jecha hiikaaf dhiyaatee garee jechaafi odeeffannoo caaslugaa waliin bakka bu'ee jechicha ibsuu danda'u jechuudha (Bartholomew and Schoenhals, 1983).

D. Fufaa dabarfamaa

Akka hayyoonni galmee jechootaa kanneen akka Neilson (2003) ibsanitti, jiraachuun fufaa darbaa fayyadamtoota galmee jechootaa hiika jecha tokkoo baruufi hiika jechi sun jecha unka addaan barreeffamuu waliin tokko akka ta'e akka hubatan gargaara jedhu. Jechi tokko unka lama qabaachuu danda'a. Jechoonni akkasii akkuma dabaree qubee isaaniitti galu. Hiikni garuu isa tartiiba qubee keessatti dura dhufeef kennama. Isa booda dhufuuf immoo hiika isa kan duraatiif kennameefiitti fufaa dabarfama

2.5. Galmee Jechootaa Madaaluu

Madaalliin galmee jechootaa karaa saayinsaawwaa ta'een kan geggeeffamuufi ulaagaa mataa isaa danda'e kan qabuudha. Kutaa kana keessatti maalummaafi ulaagaalee madaallii galmee jechootaatu ibsama.

2.5.1. Ulaagaalee Madaallii Galmee Jechootaa

Ulaagaaleen madaallii galmee jechootaa bu'uura wantoota walbira qabuun waldorgomsiiisuuti. Hayyuun Jackson (1996) ulaagaalee madaallii galmee jechootaa kan qopheesse yeroo ta'u akka hayyuu kanaatti ulaagaalee ijoon madaallii galmee jechootaa hiika jechoota waliigalaa kan afaan tokko keessa jiranii hiika himaa, uumama jechootaa, hima ibsa jechootaa, jechoota akkaataan barreeffama isaanii walfakkaataa ta'e garuu immoo kan hiikni isaanii akka itti dubbifamaniin garaagara ta'e, sagaleessuu, fayyadama,

seerluga, fakkeenya, maddaafi seenaa jechaa, amala addaafi kan kana fakkaataniidha (Chan and Loong ,1999).

Ulaagaalee madaallii galmee jechootaa hayyuuwwan barreessitoota galmee jechootaa garagaraatiin ibsamani jiru. Barnhart (1969) ulaagaalee hedduu bu'a qabeessa ta'an kan tarreesse yeroo ta'u ulaagaaleen kun madaallii galmee jechootaaf bu'a qabeeyyii akka ta'an deddeebi'amee ibsama. Macmillan (1949) immoo ulaagaalee madaallii galmee jechootaa hammamtaa fi akkamtaa of keessatti qabachuun odeeffannoo, lakkoofsa ciicattootaa, gahumsaafi dhiyeessa madaaluuf gargaaran qopheessee jira. Bifuma wal fakkaatuun Read (1963) hayyuun jedhamu ulaagaalee madaallii galmee jechootaa amaloota, jechootaafi toora irratti xiiyyeffachuun qopheessuurra hamma qofa irratti xiiyyeffachuun qopheessuu ulaagaa jedhu qopheesse. Gates (1972) jedhamu ulaagaalee madaallii galmee jechootaa haguuggii, faayidaafi leecalloo tajaajilaa gahaa qabaachuu ulaagaa jedhamu qopheesse. Milikiel (1967) jedhamu kan tarreesse immoo heddumina wantoota gosa tokkoo, akkaataa itti ilaaluun danda'amu, akkaataa itti dhiyeessan irratti ulaagaa hundaa'u qopheesse. Bharati (1991) immoo ulaagaalee madaallii galmee jechootaa keessoofi alaa jechuun bakka lamatti qooduun qopheesse.

Ibsa waa'ee ulaagaalee madaallii galmee jechootaa hayyoota garagaraa olitti ibsamaniirraa hubachuun kan danda'amu ulaagaaleen madaallii galmee jechootaa ijoon hiika, saayinsii maddaafi seenaa jechootaa, fayyadama caaslugaa, sirna tuqaalee, sagaleessuu), dalagaa, fayyadama jechamaa, madda jechootaa, fayyadama jechoota naannoo, masoo, hiika faallaa, bifa, hiika moggoo, hiika waliinii, fayyadamtoota, hamma (lakkoofsaan, fuulaan, dheerina hima hiika jechootaa kennamanii) hiika heddee, suuraalee fi fakkiiwwan kitaaba keessa jiran, mala, abbaa aangoo, umurii, qulqullina, caasaa, qabiyyee, of ilaalu, qorannoo qabatamaa irratti kan hundaa'u ta'uu isaati.

2.6. Xiinqooqa Hujoo Keessatti Hubannoo Barreessuufi Gulaaluu Galmee

Jechootaa

Hubannoo xiinqooqa keessatti argaman karaa sirrii ta'een hojiirra oolchuufi fayidaa xiinqooqni hawaasa keessatti qabu mirkaneessuuf karaalee dandeessisan keessaa katabbiifi gulaalliin galmee jechootaa isa tokkoodha (Carter, 1998). Hojiiwwan gurguddoo barreessitoota galmee jechootaa keessaa tokko hiika jechootaa hima keessa

jiru hubachuudha. Kana gochuuf immoo hojiin jalqabaa hiikni jechootaa maalfaa of keessatti akka qabatu beekuudha. Adduunyaa keenya kana keessatti hiikni jechootaa amaloota hedduu of keessatti qabata. Isaan kunneenis: hariiroo hiikni jechootaa hiika galumsaa hima keessatti argaman waliin qabu, miiltoo idilee hiikni jechaa himaafi caasaa himaa waliin qabu, akka fakkeenyaatti kaasuun nidanda'ama. Jechoonni hedduun hiika tokkoo ol qabu. Kun ammoo jechi tokko hiika meeqa qabaachuu akka danda'u beekuufi akkamittiin tartiibessanii kaa'uun akka danda'amu beekuu irratti barreessitoota galmees jechootaa hedduu kan qoruudha (Cotrell, 1989).

2.7. Hiika Jechootaa Beekuu

Namoonni bay'een kan yaadan jecha tokko beekuu jechuun unkasaa beekuufi ergaa ittiin dabarfachuudha jedhu. Yaata'u malee, qorattoonni xiinhiikaa tokko tokko jechoota yoo ibsan, gosoonni dirree qorannoo bekumsa hiikaa jechootaa yeroodhaa gara yerootti kan gabbachuun barbaachisuuf, hiika caasluga, hiika bakka bu'aa, hiika dhokataa jechootaa gutumaaguututti akka beekamuufi. Yaaduma kana cimsuun Nation (1990) yoo ibsu, "Knowing the word means knowing its written and spoken form, its meaning, its grammatical patterns, its collocations, associations, the frequency and its register," jedha. Yaada kaanarraa wanti hubatamu namni tokko jecha tokko hiikaasaa beekkee itti fayyadamuu danda'a kan nama jechisiisu, sadarkaa qubeessuurra eeegalee, akkaataa sagaleessuusaa, caasaa jechichaa, jechuunis; akkaataa itti walhoran, uumaman, akkaataa jechichi qindaa'uun hima keessatti galu, hiikaa heddeesaa, hiikaa kallattisaa, hiikaa faallaasaa, waliigalatti hariiroo jechichi jecha biraa waliin qabu yoo beekedha.

Gama biroon akka Alamuu Haayiluu (1996) ibsetti, dandeettiin sagaleefi seerluga afaan tokkoo nuti qabnu hagam yoo ol'aanaa ta'ellee, beekumsa hiika jechootaa gahaa yoo qabaanne qofa, yaada keenya qixa barbaadameen ibsachuu dandeenya. Kanaafuu, caasluga afaan tokkorratti beekumsa hammam qabaannuyyuu, beekumsa hiika jechootaa, faayidaafi fayyadama afaanichaa ga'aa hinqabnu taanaan seera afaanii beekna jennu, haala gaariidhaan hojiirra oolchuun itti gargaaramuu hindandeenyu.

Waliigalatti faayidaafi fayyadama jecha sanaa galumsa garaagaraa keessatti adda baasee yoo beekedha. Kana beekuuf aammoo beekumsa caasaa afaanichaa qofa osoo hin taane

aadaa hawaasa afaanicha dubbatuus beekuun barbaachisaadha. Sababnisaas Leveridge (2010) akka ibsutti, “The relationship between language and culture is deeply rooted,” jedha. Kun kan agarsiisuu jechoonni irra caalaa hiika kan argatan kophaa dhaabbachuun osoo hin taane, galumsa aadaa, hawaasaafi qindoominaa keessatti.

Kanaafuu afaan tokkoon hojjechuuf yookiin ittiin waliigaluuf dandeettii hiika jechootaa akkasumas, hariiroo jechoonni afaan tokkoo walii wajjiin qaban, gadfageenyaan beekuun barbaachisaadha. Yule (2006) yaada kanarratti yoo ibsu, jecha tokko kophaasaaatti hiika itti kennuun hojii keenya guutuu hin taasisu. Sababiinsaas dubbiidhaanis ta’ee barreeffamaan jechi tokko hariiroo jechoota biroo waliin qabu irratti hundaa’uun yookiin galumsa isaarratti hundaa’uun yoo xiinxalameefi ibsame hiikni jecha sanaa ifa ta’a.

Haaluma walfakkaatuun afaan meeshaa ergaa dabarsu waan ta’eef, caasaan meeshaa kanaaf tajaajilu kan mul’atuufi sirriitti hubatamuu danda’u karaa tajaajilarra oolmaasaatiini. Kana kan dhugoomsu afaan kallattii hiikaatiin ala qo’achuun, akka mallattoo daandiiwwanii kallattii qaama fiizikaalawaasaa qo’achuu yookiin caasaa ijaa agartuu malee qo’achuun walfakkaata (Wierzbicka, 1996).

Maalummaan jechaafi hiika jechaa adda baasanii ilaaluun ulfaataa yoo ta’u, kunis bal’inaan kan mul’atu (calaqqisu) wayita namni tokko yaadrimee bu’uuraa xiinhiika jechaa jedhuuf hiikaa kennuudha. Kun ammo keessumattuu kan inni irratti xiyyeeffatu hiikni jechaa kan murtaa’u galumsasaafi tajaajila jecha sanaarratti hundaa’uuni (Matthews, 1991).

Gama biroon akka Leech (1981:121) jedhutti, “Some of the relations within language that to be the proper subject-matter of semantics are: (i) synonymy, (ii) paraphrase, (iii) entailment, (iv) presupposition, (v) inconsistency,” Jedha.

Akka waliigalaa yaaxxina hiikaatti, hiika jechootaa karaa lama adda baasuun ni danda’ama. Yaaxxinni inni jalqabaa yaaxxina xiinhiikaa hiikaa jechaa yoo ta’u, kan inni calaqqisiisu, wanta hiikni ibsu kan inni ittiin mul’atu karaa bakka bu’uusaatiini. Yaaxxinni hiika jechaa inni ittti aanu yaaxxina qubannaa yoo ta’u, xiyyeeffannaansaas jechoonni hiika kan argatan (hiikni isaanii kan murtaa’u fayyadama) galumsarraayi.

2.8. Faayidaa Hiikaa Jechootaa Bal'isuu

Guddina saayinsiifi tekinooloojii jijjiirrama hawaasaa waliin waan walqabatuuf, moggaasa argannoowwan haaraaf kennuun dirqama ta'a. Kana hojiirra oolchuuf hiika jechootaa argannoowwan yookiin yaadrimee kana baachuu danda'an giddu galeessaan bal'isuun dirqama ta'a. Yaada kana Lehamann (1992:261) yoo ibsu, "Scientific advances or social changes bring about extension of words to new uses," jedha. Kuni kan mul'isu dagaagina saayinsiifi tekinooloojii akkasumas jijjiirrama hawaasaa waliin waan walqabatuuf, hiika jechootaa bal'isuun mijaa'ummaa afaanii mirkaneessuu gaafata. Kanaafuu argannoowwan haarawaa akkuma jiruun afaan biroorraa fudhachuu caalaa, jechootaa afaanicha keessaa hiika bal'isuun, moggaasuun, yoo kun fala ta'uu dadhabe seera xiinjecha afaanichaa eeguun liqeffachuun dirqama ta'a.

2.9. Maalummaafi Gahee Xiinqooqni Hujoon Hiika Jechootaa Keessatti Qabu

Xiinqooqa keessatti tooftaan, yaaxxinniifi argannoo adda adda yeroo yerootti kallattii adda addaatiin nidhiyaatu. Isaan kunniin yeroo rakkoowwan hawaasummaa, dinagdee, siyaasaa, amantii, sabummaafi sabboonummaa kanneen qabata afaanitiin kaloowwan qo'annoo adda addaa keessatti mudatan furuuf kan tajaajilu xiinqooqa hujoo jechuu dandeenya (Cook, 2003, Allen and Corder, 1975 Davies, 1999). Kunis hundagaleesummaa xiinqooqa hujoo kan mirkaneessuudha. Kana jechuun, yaaxxina xiinqooqaa rakkoolee afaaniin walqabatanii mudatan furuuf itti fayyadamuu jechuudha. Dameen xiinqooqaa kun akka kaloo qo'annoo kanneen biroo yaaxxina kaa'uun beekumsa dabaluu qofa osoo hin taane, dhimma tokko tokko gadifageenyaan qo'achuudhaan fala kan kaa'uudha. Yaada kana galmaan gahuufis, odeeffannoo kallattii garaagaraatii argamutti dhimma baha. Hiika xiinqooqa hujoo kan hunda biratti fudhatama qabu tokko kennuun ulfaataa kan ta'eefis dhimmoota bakka adda addaatti ka'aniif furmaata haalarratti hundaa'uun barbaaduufi xiyyeeffannoo isaa bal'achuudha. Yaada kana Rack C. Richards (2002) yoo ibsu "Applied linguistics is the study of language and linguistics in relation to practical problems such as lexicography, translation, speech pathology, etc" jedha. Yaada kanarraa hubachuun kan danda'amu gaheen xiinqooqa hujoon barnoota afaaniifi hojiirra oolmaasaa yookiin fayyadamasaa keessatti qabu olaanaa ta'uusaa agarsiisa. Isaan kana keessaa hojii jijjiirraa keessattis rakkoon qabata afaanitiin uumamu keessaa kanneen akka caasaa, afaan maddaafi jijjiirraa, hiika aaddaa, hiikaa dhokataa,

hiikaa hubannoofi hiikaa galumsaa afaan lamaanii sirriitti beekuu dhabuurraa kan uumaman ta'uu waan danda'aniif, rakkicha adda baasurraa haga furmaata kennuutti shoora olaanaa kan taphatu ta'usaati.

Galmee jechootaa qopheessuu keessattis xinqooqa hujoon gahee olaanaa qaba. Akka Carter (1998)tti faayidaan xiinqooqa hujoo qabatamaan saayinsii barreessuu galmee jechootaa keessatti mul'ta. Dhugaa jiru irraa hubachuun kan danda'amu namoonni qopheessuu galmee jechootaa irratti bobba'anii jiran hedduun isaanii leenjii idilee dhimma xiinqooqa hujoo irratti akka hinqabne agarra. Karaa biroo immoo, xiinqooqa hujootti hubannoo bu'uuraa qabachuu jechuun haalduree milkaa'ina ogummaa barreessuu galmee jechootaatiif dirqama jechuu miti. Garuu immoo hubannoon bu'uuraa kanneen xiinqooqa hujoo irraa argaman ragaalee qaaccessuuf, galmee jechootaa sirriitti qopheessuufi galmee jechootaa qopheessuuf ofitti amanamummaa qabaachuudhaaf gargaara. Hojiin galmee jechootaa keessatti akka angafaatti ilaalamuufi qopheessitoota galmee jechootaa irraa eegamu hiika jechootaa kennuun ibsuudha (Carter, 1998). Hiikni jechootaa amaloota hedduu qaba. Isaanis, hariiroo hiikni kennamu sun adduunyaa dhugaa waliin qabu, hariiroo jechi sun jecha biroo hima keessaa waliin qabu, amaloota jecha sana waliin deeman, hiika jechi tokko hima keessatti galumsaan qabufi kan kana fakkaataniidha (Warra Jackson, 2003).

2.10. Faayidaa Galmee Jechootaa Gama Jechoota Waaltessuutiin

Afaan tokko bal'ina dubbataasaarraa ka'uun loogni karaa hawaasaafi naannoo uumamuu nidanda'a. Edward Finegan (2003:12) yoo ibsitu, "Wherever speakers of a language are separated by geographical or social distances, considerable linguistic variation is likely to arise," jetti. Loogota karaa lamaan uuumamu kanammoo madda tokkorraa akka dhangala'uuf, qorannoo gabbisani waaltessuu, hojiirra oolmaasaa hordofuufi to'achuun gahee dhimmamtoota afaanii yoo ta'eeyyuu hojiirra oolmaasaa mirkaneessuuf ammoo shoorri hawaasni taphatus olaanaadha. Yaada kana cimsuuf, Fishman Haugen (1974) yoo addeessu, "The role of a speech community in the implementation of language standardization as follows: The planner proposes, but the community disposes," jedha. Yaanni kun kan ibsu qaamni afaan karoorsu jechoota yookiin fayyadama caasaichaa kan dhiyeessu yoo ta'u, kan hojiirra oolchu hawaasicha ta'uusaati. Dhimmamtoota afaanii

keessaa sabaahimtoonni waaltina afaanii keessatti shoora guddaa qabaachuusaanii Karam (1974:116) “Mass media "exert a decisive influence not only on the spread of the national language, but also on the form in which it is ultimately accepted by the public." This indicates that the media are among the powerful agents to establish a standard variety,” jedha. Faayidaan jechoota waaltessuu akka UNESCO (2005) ibsutti, jijjiirraaf, odeeffannoo barbaachaaf, odeeffannoo kuusuu, waliigaltee, barnootafi kan biroofis akka barbaachisu lafa kaa’a. Akka yaada kanarraa hubatamuun danda’amutti faayidaa jechoota waaltessuu keessaa inni tokko hojii jijjiirraatiiti. Kunis qaamni yookin namni jijjiirraa raawwatu tokko ergaa afaan tokkorraa kan birootti dabarsu cinaatti jechoota hiika sirrii baatan, kan aadaafi waadaa sabichaa hintuqnetti fayyadamuun hojii hiika afaanii hojjechuu cinaatti adeemsa waaltina afaanichaa keessattis ga’ee guddaa qaba. Jechoota waaltessuu keessatti galmeen jechootaa qulqullinaan qophaa’u faayidaa guddaa kenna.

2.11. Sakatta’a Barruu Walfakkii

Iftoomina qorannoo isheetiif qorattuun qorannoo kanaandura hojjetaman keessaa kanneen mata duree isheen walitti siqeenya qabu jettee tilmaamte afaan Ingiliziitiin kan hojjetaman ilaaluu yaalteetti. Hata’u malee qorannoo Afaan Oromootiin geggeeffaman mata duree qorannoo ishee waliin firooma qabu jettee yaadde sakattaatee argachuu dhabdee jirti. Qorannoowwan Afaan Ingiliziitiin geggeeffaman keessaa tokko Biniyaam (2011) Mata duree “Lexicographic standards of selected multilingual (English-Oromo-Amharic) dictionaries” jedhu irratti hojjetee jira. Kaayyoon qorannoo kanaas saayinsii barreessuu galmee jechootaa bu’uura godhachuudhaan qaaccessa galmee jechootaa afheddee geggeessuu kan jedhu ture. Rakkoon qorannoo Biniyaam Jambareetiin (2011) adda bahanis qaamni alaa galmee jechootaa xiyyeffannoo qorannoo isaa turan (Elellee, Jumboofi Hirkoo) hanqina bal’aa kan qaban waan ta’eef tajaajilamtootaaf odeeffannoo gahaa kan hinkennine ta’uudha. Rakkoo qabatamaatti qorannoo kanaan adda bahee ibsame keessaa tokko qaamni alaa qajeelcha itti fayyadaama galmee jechootaa kan hinqabne ta’uudha. Qorataan kun dabalataanis hanqinoota qaama gidduu galmee jechootaa xiyyeffannoo qorannoo isaa ta’an ibsee jira. Kanneen keessaa muraasni;

- Jechooti hiikaaf dhiyaatan odeeffannoo caaslugaa kan hinkennine ta’uu
- Jechoonni hiikaan walgitan garee jechaan gargar bahanii teessiffamuu

- Hiikni tokko tokko jechama ta'uu irraa kan ka'e hiika madda afaanii kennuu hindandeenye
- Bakka tokko tokkotti jechooti hiikaaf dhiyaatan adda bahanii kan hinbarreeffamne ta'uu
- Jechooti hiikni isaanii hubatamuuf nama rakkisu galmee jechootaa qaacceffaman keessatti mul'achuu

Qorataan kun furmaata rakkoos kaa'ee jira. Isaan keessaa muraasni

- Namoota fedhii saayinsii barreessuu galmee jechootaa qabaniif carraan barnoota alaafi keessaa uumamuufiin galmee jechootaa fooyya'aa qopheessuun akka danda'amu gochuu
- Dhaabbileen mootummaas ta'e miti mootummaa kanneen akka yunvarsitiifi wiirtuun qo'annoofi qorannoo itti gaafatamummaa guddinaafi fooyya'iinsa galmee jechootaa irratti qaban qixaan akka bahan gochuudha.
- Argannoowwan qorannoo galmee jechootaa irratti hojjetamanii qopheessitoota galmee jechootaatiin dubbifamuu akka danda'an gochuudhaan hanqinoota mul'tan akka fooyyeffatan taasisuu.

Qorannoo biroon Mekonnin (2002) mata duree “Lexical standardization in Oromoo” kan jedhu irratti hojjetee jira. Kaayyoon qorannoo kanaas “How lexical standardization can take place in Oromo?” kan jedhu ture. Qorannoo isaatiin Mekonnin Hundee (2002) kan adda baase loqodni Afaan Oromoo waaltina dhabuudha. Furmaata inni qorannoo isaatiin lafa kaa'es, Biiron barnoota Oromiyaa Akkaadaamii barnoota afaanii hundeessuudhaan rakkoolee waaltina loqoda afaan Oromoo furuuf hojjechuu akka qabuufi dhaabbileen barnootaa olaannoon kanneen akka Yunvarsitiifi kolleejjii hojii waaltina afaanii irratti hojjechuu akka qaban kaa'eera. Qorannoo qorattuun geggeessiteefi kan Mekonnin Hundee (2002) geggeesse tokkummaas garaagarummaas qaba. Tokkummaan isaanii galmee jechoota afaan Oromoo irratti hojjechuu yeroo ta'u garaagarummaan isaanii immoo adeemsa madaallii galmee jechootaafi xiiyyeffannoo qorannoo irrattiidha.

Qorannoo Taaddasee Haayiluu (2009) mata duree “An evaluation of two selected Afan Oromo dictionaries from lexicography point of view” qorannoo qorattuun geggeessiteen firooma kan qabu ta'uu ilaaltee jirti. Kaayyoon qorannoo Taaddasee Haayiluu (2009)

dimshaashumatti ciminaafi hanqina galmee jechootaa qorannoo isaatiif filatee adda baasuun furmaata bu'uura qajeeltoo barreessuufi gulaallii galmee jechootaa giddu galeessa godhateen furmaata barbaachisaa kaa'uu kan jedhu ture. Qorannoo Taaddasee Haayiluu (2009) geggeesseen rakkoon adda bahan galmeen jechootaa qorataman lamaan caasaa galmee jechootaa hunda irratti, kanneen akka waanduuboo, waanduroo, caasaa guddaa, caasaa xiqqaa, fi kkf. irratti hanqina akka qabu ibsee jira. Tadesse Hailu qorannoo isaa keessatti yaada furmaataas kaa'ee jira. Kanneen keessaa muraasi galmeen jechootaa qorataman lamaan irra deebi'amanii ilaalamanii ulaagaa barreessuu galmee jechootaatin fooyya'uu akka qaban, qopheessitooti galmee jechootaa leenjii gaggabaa yookaan leenjii yeroo dheeraa argachuu akka qaban kan jedhu ture. Qorannoo qorattuun geggeessiteefi qorannoo Taaddasee Haayiluu (2009) tokkummaas garaagarummaas qaba. Tokkummaan qorannoo kana lamaanii xiiyyeffannoon isaanii galmee jechoota Afaan Oromoo madaaluun hanqinaafi cimina jiru adda baasuun furmaata kaa'uu yeroo ta'u garaagarumman jiru immoo qorattuun qorannoo kanaa galmee jechoota Afaan Oromoo aftokkee irratti kan xiiyyeffate yeroo ta'u qorannoo Taaddasee Haayiluu (2009) geggeesse immoo galmee jechootaa af-lameefi galmee jechootaa af sadee irrattiidha. Qabxiiwwan xiiyyeffannoo qorannoo qorattuufi qabxiiwwan xiiyyeffannoo qorannoo Taaddasee Haayiluu (2009) garaagarummaa qaba.

Qorannoo Samukele Ndebele (2002) mata duree “Improving dictionary criticism in Ndebele” jedhu biyya Zimbaabiwee keessatti geggeesses qorannoo qorattuu waliin firooma kan qabu ta'uu ilaaltee jirti. Kaayyoon qorannoo Ndebele (2002) biyya Zimbaabiwee keessatti aadaa qaaccessa galmee jechootaa fooyyessuu kan jedhu ture. Qorannoo Ndebele (2002) geggeesseen rakkoon adda bahe sababa biyya Zimbaabiwee keessatti galmee jechootaa qaaccessuun ballinaan hingeggeeffamneef aadaan itti fayyadama galmee jechootaa kan hinguddatin jiru ta'uudha. Furmaata qoratichi kaa'es qaaccessa galmee jechootaa fooyyessuun biyya Zimbaabiwee keessatti aadaa itti fayyadama galmee jechootaa olguddisuuf qaamni gahee qabu hundi hojjechuu akka qabuudha. Qorannoo qorattuun geggeessite kanaafi qorannoon Ndebele (2002) tokkummaas garaagarummaas qabu. Tokkummaan isaanii galmee jechootaa madaaluun sadarkaa isaa adda baasuu yeroo ta'u garaagarummaan isaanii immoo adeemsa qaaccessa isaaniiti.

Boqonnaa 3. Saxaxaafi Mala Qorannichaa

3.0. Seensa

Boqonnaa kana jalatti kanneen ibsaman qorannoo kana geggeessuuf mala qorattuun fayyadamteedha. Isaanis: saxaxa qorannichaa, mala qorannichaa, adeemsa qorannichaa, madda ragaa qorannichaa, mala iddattoo, meeshaalee funaansa raga qorannichaa, iddattoofi mala iddatteessuufi mala qaaccessa ragaalee ofkeessatti kan qabateedha. Akkasumas, malli qorannoo kun haala wantoonni irratti argaman ilaalchisee odeeffannoo qabatamaa kennuufis nigargaara.

3.1. Saxaxa Qorannichaa

Akka Addunyaa (2011) barreessetti, “Saxaxni qorannichaa waliigala qorannichaa to’ata. Kunis, qorannichi maal fakkaata, maalirratti bu’uureffata gaaffiiwwan jedhan saxaxa kana jalatti deebii argachuu qabu,” jechuun kaa’eera. Haala ibsa kanaa irratti hundaa’uun, xiiyyeffannoon qorannoo kanaa madaallii galmee jechootaa af-tokkee; Xiiyyeffannoo unkaafi hiika jechootaa galmee jechoota Afaan Oromoo wiirtuu Qo’annoofi qorannoo afaanota Itoophiyaa Yunversiitii Finfinneetiin bara 1999 qophaa’ee waan ta’eef, bu’a qabeessummaan galmee jechootaa kanaa sadarkaa maaliirra jira kan jedhu irratti hundaa’eeti. Qorannoon kun gaaffii waa’ee qulqullina galmee jechootaa xiiyyeffannoo qorannoo kanaa ta’uu malan kan deebise yeroo ta’u, keessattuu ogummaan madaallii kennamu kana keessatti bu’aan kan hundaa’u namoota fayyadamtoota galmee jechootaa kanaa ta’an caalaa ogummaa qorattuu irratti hundaa’e. Adeemsa kana keessatti qorattuun dhimma hanqinaafi cimina galmee jechootaa adda baasuu irratti ciminaan hojjettee jirti. Hanqinoonni mullatanis kallattii akkamiin furamuu akka danda’an mala dhoofttee jirrti. Gall (2005) akka ibsetti bu’aan qorannoo hundi kan ibsamu yaada nama qorateen jedha. Kanuma bu’uura godhachuudhaan saxaxni qorannoo kanaas ibsadha.

3.2. Mala Qorannichaa

Malli qorannoo kana keessatti hojiirra oole mala madaallii geggeessuun ibsa kennuuti. Gall (1996) akka ibsutti dimshaashumatti qorattoonni waa’ee waan qoratanii ilaalchisee dhimmoota sadii irratti xiiyyeffachuu qabu jedha. Isaanis; 1. Gadi fageenyaan taatewwan irratti hubannoo uumuu, 2. Taatewwan madaaluufi 3. Taatewwan ibsuudha. Yaaduma kana bu’uura godhachuudhaan qorannoon kun waa’ee galmee jechootaa afaan Oromoo

qoratamee ibsa kennuudha. Qorannoo kana galmaan ga'uuf ammoo qorattuun mala makaa (akkamtaafi hammamtaa)tti gargaaramtee jirti. Sababa mala kana filattees akkamtaafi hammamtaan malleen qorannoo tokko gadifageenyaan hubachuu irratti gahe guddaa kan taphatan waan ta'eefiidha.

3.2.1. Adeemsa Qorannichaa

Odeeffannoo qaaccessuudhaaf mala qaaccissi qabiyyee akka malaatti fayyadu keessatti qaama odeeffannoo filachuun eegaluun hojii jalqabaati. Dabalataanis adeemsi odeeffannoo filachuu, madda odeeffannoo adda baafachuufi sadarkaan odeeffannoon itti funaanamu ibsameera. Qorattuun qorannoo kanaa adeemsa qorannoo armaan gadii hunda hordofuun galmee jechootaa filatte irratti qorannoo geggeessitee jirti.

1. Galmee jechootaa Afaan Oromoo Afaan Oromootti hiiku barbaaduudhaan galmee jechootaa mata duree “Galmee Jechoota Afaan Oromoo” jedhamuun beekamu kana qofa argattee qorannoo isheetiif dhimma itti baatee jirti.
2. Ulaagaalee madaallii galmee jechootaa Jackson (1996) tarreessetti dhimma bahuun madaallii geggeessitee jirti.
3. Ulaagaalee qophaa'an kunneen akkaataa hariiroo isaan qabaniin kutaalee adda addaatti qoqqooddee jirti. Isaanis, Waan duroo, waan duuboo, caasaa guddaa, caasaa xiqqaafi guutummaa qaama galmee jechootaa kanaati.
4. Galmee jechootaa kana madaaluuf kan fayyadu odeeffannoon funaanameera.
5. Ulaagaa irratti hundaa'uun odeeffannoon madaalamanii jiru.
6. Dhuma irrattis argannoo ishee irratti hundaa'uudhaan yaboo keessee jirti.

3.2.2. Madda Ragaa

Qorannoo kana keessatti maddi ragaa Galmee jechootaa Afaan Oromoo wiirtuu qo'annoofi qorannoo afaanota Itoophiyaatiin qophaa'eedha. Galmee jechootaa kana qorattuun kan filattees sababa mataa isaa qaba. Sababni tokkoffaan bu'aan madaallii galmee jechootaa kanaa madaallii galmee jechootaa biroof galtee ta'uu danda'a jettee waan amanteef. Sababni biraan galmeen jechootaa kun filameef kaayyoo qorattuu ni dhugoomsa jedhameeti. Galmeen jechootaa afaan Oromoo balliinaan kan hinqophoofne yoo ta'e illee galmeen jechootaa Afaan Oromoo af-heddeen hamma tokko baayyinaan kan jiru ta'uun beekamaadha. Galmee jechootaa kanneen hunda qaaccessuun

odeeffannoo tokkoo tokkoon isaanii ofkeessatti qabatanii jiran garmalee waan heddummataniif bakki itti madaalaniifi yeroon itti madaalan hanqatee nama rakkisa. Kanaaf galmee jechootaa kaayyoo qorannoo kanaaf filatame qabiyyee isaa karoorfachuun madaaluun barbaachisaa ta'ee argameera.

3.2.3. Meeshaalee Funaansa Ragaalee

Qorannoo adeemsifamu tokko keessatti ragaan yookaan odeeffannoon qorannoo bu'uurumaan malaafi meeshaalee ittiin funaanamu shoora olaanaa qaba. Yaada kanarratti ragaan hayyootaan deeggaramu, Dastaa (2013) "Qorannoon kamiyyuu ragaadhaan deeggaramee gaggeeffama. Ragaan bu'uura qorannoo ta'e kun kaayyoo qorannichaa galmaan gahuuf mala ittiin funaanamu qaba." Jechuun ibseera. Yaada kana bu'uura godhachuun odeeffannoo unkaafi hiika jechootaa Galmee Jechootaa Afaan Oromoo Wiirtuu Qo'annoofi Qorannoo Afaanota Itoophiyaatiin qophaa'ee keessatti mul'atan funaanuun waan qaaccessiteef meeshaalee funaansa ragaalee keessaa sakatta'a dokimentii gaggeessuun qorattittiin meeshaa funaansa odeeffannoo gargaaramte keessaa galmee jechootaa filatame irra deddeebi'uun gadifageenyaan erga dubbiste booda ragaalee qorannichaaf gargaaran haala qophii galmee jechootaa keessa jiran irra caalaatti hojii isheef ragaa ni ta'u kan jette adda baastee fudhachuudhaan qorannichaaf dhimma baateetti.

3.2.4. Mala Qaaccessa Odeeffannoo

Qaaccessi odeeffannoofi dhiyeessii kan irratti hundaa'e gosa odeeffannoo galmee jechootaa kana keessatti calaqqisuu irrattiidha.

Kanaaf iyyuu gosoonni odeeffannoo galmee jechootaafi akkaataa isaan qaaccessaaf dhiyaatan kanneen kanatti fufanii jiran irratti hundaa'eeti. Seensa, qaaccessa qaama alaa, qaaccessa qaama keessaa, qaaccessa odeeffannoo quubsaan galmee jechootaa keessa jiraachuufi dhiisuu ti.

Boqonnaa 4. Dhiyeessaafi Qaaccessa Ragaalee

4.0. Seensa

Boqonnaa kana keessatti odeeffannoo galmee jechootaa xiyyeffannoo qorannoo kanaa ta'e keessaa funaanamantu madaalamee ibsi itti kenname. Galmeen jechootaa qorannoon kun irratti geggeeffames Afaan Oromoo Afaan Oromootti kan hiiku waan ta'eef galmee jechootaa af-tokkee jedhamee kan waamamu ta'ee maddi afaanii galmee jechootaa kanaa Afaanuma Oromooti. Kanneen ergisa ta'an irraa kan hafe jechoonni hiikaaf galmee jechootaa kana keessatti dhiyaatan Afaanuma Oromoo keessaa maddan. Galmeen jechootaa madaalamuuf dhiyaate galmee jechootaa afaan Oromoo wiirtuu Qo'annoofi Qorannoo afaanota Itoophiyaa Yunversiitii finfinneen bara 1999 A.L.A. tti qophaa'eedha.

Odeeffannoo galmeen jechootaa kun ofkeessatti qabatee jiru yeroo ilaallu, qaama alaa (waan duroo galmee jechootaa fuula i-xiii irratti kan ibsame yeroo ta'u) kan inni ofkeessatti hammatee jiru duree galmee jechootaa, seensa galmee jechootaafi wabiileedha. Galmeen jechootaa kun qaama alaa keessaa waan duuboo galmee jechootaa kan hin qabne yeroo ta'uu waan gidduu (qaamni gidduu) galmee jechootaa kan fuula 1-471 keessatti argama. Waan gidduu galmee jechootaa kun jechoota hiikaaf dhiyaatan baayyinni isaanii hanga 13.000 ta'u qabatee kan jiru ta'ee qubeen Afaan Oromoo akaakuu lama jechuun qubee qeenxeeffii qubee dachaan waan ta'eef jechoonni qubee qeenxeen eegalan 12,350, jechoonni qubee dachaan eegalan immoo 650 ta'u. Jechoota kunneen keessaa 7, 301 jechoota bu'uuraa yeroo ta'an kanneen hafan 5,699 immoo jechoota horteedha. Jechoonni kun hundi iyyuu akkaataa tartiiba qubee isaaniitiin jechuun qubee qeenxeen (A-Z), Qubee dachaan (Ch-Sh)tti ibsamanii jiru.

Gosooti odeeffannoo jechoota hiikaaf galmee jechootaa madaalamuuf dhiyaate kana keessa jiran yoo ilaallu muraasa waan ta'aniif galmeen jechootaa kun hanqina baayyee kan qabu ta'uu salphaatti hubachuun nidanda'ama. Odeeffannoo galmee jechootaa kana keessatti argaman madaaluuf kan ni gargaara jedhame filatame qorannoo kana boqonnaa sadii keessatti akkuma ibsame mala makaa yeroo ta'u odeeffannoo madaaluuf kan fayyadan ulaagaalee madaallii galmee jechootaa boqonnaa lama keessatti ibsaman fayyadamtee qorattuun qorannoo ishee geggeessitee jirti. Ulaagaaleen madaallii galmee

jechootaa kunis mata dureewwan qorannootiif akka barbaachisummaa isaaniitti qoqqoodamanii madaalliin ittiin geggeeffame jira.

Gabatee 1. Qindoomina Waan Duroofi Duuboo Galmee Jechootaa Af-tokkee

Wiirtuu Qu'annoofi Qorannoo Afaanota Itoophiyaan Qophaa'e (1999)

T/L	Mata duree galmee jechootaa	Odeeffannoo duree galmee jechootaa	Odeeffannoo duubee galmee jechootaa
	Galmee jechoota Afaan Oromoo	<ol style="list-style-type: none"> 1. Mata duree <ul style="list-style-type: none"> - Galmee Jechoota Afaan Oromoo - Dhaabbata qopheesse 2. Maxxansa <ul style="list-style-type: none"> - Bara jalqaba maxxanfame - Bara fooyya'ee maxxanfame - Dhaabbata maxxansiise - Mirga maxxansaa - Nama haguuggii alaa boce ibsee jira 3. Galata (namootiifi dhaabbileen deggersa taasisan galateeffamaniiru 4. Seensa 	Odeeffannoon mata duree kana jalatti tuqame hin jiru

Odeeffannoo (1) Akkaataa itti jechoonni seensaafi odeeffannoon dabalataa galmee jechoota Afaan Oromoo keessatti qindaa'an (1999). Akkaataa jechoonni galmee jechootaa madaalame keessatti tarreeffamanii jiran ilaalchisee waraqaa fuulli tokko hanga isaa A₄ gadi ta'e walakkaatti bakka lamatti hiramee jira. Jechoonni bu'uraafi jechoonni horteen addaan bahanii beekamuu danda'u. Haalli jechoonni kunneen itti dhiyaatan fuula kanatti aanee jiruun agarsiifamanii jiru.

A, a

aada ma. akkaataa namoonni biyya tokko keessa jiraatan ittiin bulan, duudhaa; *Aadaa Oromoo keessatti marqaan , cuukkoon, caccabsaan baay'ee jaallatamu*(**fuula 1**)

aaduu¹“ haaduu²” ilaalaa (**Fuula 1**)

Aarsuu² go. akka aarri keessaa yaa'u gochuu(**Fuula 1**)

affeelamaaad.kan bishaan keessatti abiddaan bilchaate. (**fuula 7**)

aggannaa“aggacha” ilaalaa (**Fuula 8**)

ajjeessama. 1. akka ajaawu gocha 2. Indaaqqoon wucii baasa dida.(**Fuula 9**)

ajeessisugo. akka ajeessu gochuu

Ajjeeramuu go. akka baaxii manaa yookiin darbaan gootaraahindhimmifne galabaan, citaan yookiin migirri itti uwwifamuu,kabamuu(**Fuula 9**)

ajjeerraa ma. galabaa, citaa yookiin migira baaxii manaatti yookiin darabaa gootaraatti uwwisa, kaba.

ajjeersa“ajjeerraa” ilaalaa.(**Fuula 9**)

ajjeersisu go. akka ajjeeru gochuu, kabsiisuu.(**Fuula 9**)

ajjeertuu ad. nama mana ajjeeruu beeku.(**Fuula 9**)

ajjeeruu go. galabaa, citaa yookiin darabaa gootaraarratti uwwisuu

(**Fuula 9**)

ateeteema.1. ayyaana dubartiin bulfattu (godhattu). 2. Ayyana akka horiin namaaf horuuf bulfatan. **Ateetee bulfachuu** go. ateetee kabajuu. (**Fuula 20**)

Ateetee naqachuu go. “ateetee bulfachuu” ilaalaa. (**Fuula 20**)

atima. dha. Sagalee yoo nama waamuu hedan bakka maqaa buusanii ittiin waaman; *ani hafu ati koottu*. (**Fuula 20**)

awwaannisama. barrisa waan jiidha qabu nyaatu, kan qorophisa fakkaatu;*awwaannifni mishingaa oyiruu tokko jalaa arraabe*. (**Fuula 21**)

awwaarama. biyyee gogaa bullaa'e, kan qilleensi baatee deemuu danda'u. (**Fuula**

21)

awwaaroo ma. waan midhaan daraara oole, keessattuu kan mishingaan yookiin boqqolloon mataa irratti baasu.

(**Fuula 21**)

Awwaarrasuu¹go. muka kooraatti erbee gonfuu, hodhuu. (**Fuula 21**)

Awwaarrasuu²go. 1. Qabeenya ofii yookiin mataa ofii dabarsanii namatti kennuu. 2. Yeroo du'atti dhiyaatan qabeenya ofii nama biraatti dabarsuu, dhaalchisuu. (**Fuula 21**)

4.1. Madaallii Unka Galmee Jechootaa Filatame Irratti Geggeeffame

Kutaa kana keessatti madaallii galmee jechootaa filatametuu geggeeffame. Kutaan kun galmee jechootaa bakka gurguddoo lamatti qoodde kan jiru yeroo ta’u isaanis qaama alaafi qaama keessaati. Qaamoleen galmee jechootaa kun maal ofkeessatti akka hammataniifi faayidaa maalii akka qaban ibsamee jira.

4.1.1. Madaallii Qaama Alaa

Mata duree kana jalatti kutaa galmee jechootaa qoratamee lamatu dhiyaatanii jiru. Isaan kunneen maal akka ta’aniifi galmee jechootaa keessatti faayidaan isaanii maal akka ta’etu ibsamee jira.

4.1.1.1. Madaallii Waan Duroo

Waan duroon galmee jechootaa mata duree “Duree Galmee Jechootaa” jedhuun eegala. Akkuma barullee garagaraa sakkatta’uun ilaaluun yaalametti duree galmee jechootaa keessatti odeeffannoon jiraachuu qaban seensa, qabiyyeewwan (darbaa fufaa, odeeffannoo gabaabaa dhimma seenaa qophii galmee jechootaa Fkn. Fayyadamtoota (daawwatoota) galmee jechootaa, sababaafi karoora barbaachisu, galata, maxxansa, nama dhuunfaa yookaan dhaabbata yaadaafi maallaqaan deggersa taasisan) faadha. Haaluma kanaan dureen galmee jechootaa kanaa kan maadaalame yeroo ta’u akkaataa armaan gadiin ibsi itti kennamee jira.

Akkuma galmee jechootaa kana irraa ilaaluun adda baasuun danda’amu seenaa gabaabaan qophii galmee jechootaa kana irratti ibsamee kan jiru ta’ee akka yaada qopheessitoota galmee jechootaa kanaatti fedhiin uummanni galmee jechootaa Afaan Oromoof qabu guddaa ta’uu isaa hubachuun, garuummoo galmeen jechootaa Afaan Oromoo quubsaa ta’e kan hin jirre ta’uu ibsu. Kanuma irraa ka’uun galmee jechootaa Afaan Oromoo duraanii bara 1996 A.L.A. maxxanfame akkaataa barreeffamaa fooyyessuufi hiika jechoota tokko tokkoo qajeelchuun galmee jechootaa kana irra deebiin fooyyessuu kan yaalan ta’uu ibsanii jiru. Mata duree “Duree Galmee jechootaa” jedhamu kana keessatti itti fayyadamtooti galmee jechootaa kanaa barattoota manneen barnootaa sad.1ffaa hanga kolleejii barsiisotaatti jiran akka ta’es ibsanii jiru. Dabalataanis manneen hojii mootummaa naannoo Oromiyaafi hawaasa afaanichatti fayyadaman hunda akka ta’e

ibsaniiru. Namoota yaadaafi ogummaan gargaarsa godhanis galateeffatanii jiru. Dhaabbati maallaqaan deggersa taasise Yunversiitii Finfinnee ta'uu eeruun galateeffatanii jiru. Kanneen olitti ibsaman kun gosoota odeeffannoo duree galmee jechootaa keessatti hangi isaa A₄ gadi ta'e waraqaa fuula lama irratti ibsamanii jiru.

Akka madaallii galmee jechootaa kanaatti hanqinni adda bahe qopheessitooti galmee jechootaa kanaa seenaa qophii galmee jechootaa gahaatti hin ibsine. Fakkeenyaaf, yeroon barreeffamoota fooyyessuufi hiika jechootaa tokko tokko galmee jechootaa kana keessa jiran fooyyessuuf fudhate hin ibsamne. Akkaataa itti galmeen jechootaa fooyya'e, adeemsa maalii keessa akka darbe hin ibsamne. Hanqinoota kanneen irraa kan hafe duree galmee jechootaa kana keessatti odeeffannoon barbaachisoo ta'an ibsamnii jiru.

Madaallii seensa galmee jechootaa kanaas yeroo ilaallu, seensi galmee jechootaa odeeffannoo ijoo of keessatti qabachuu qabu sakatta'a barruutiin adda bahanii jiran keessaa kanneen ijoon qajeelfama itti fayyadamtootaa yookaan caasluuga afaanichaati. Qajeelchi itti fayyadamtootaas ta'e caasluugni afaanii itti fayyadamtooti galmee jechootaa odeeffannoo dhimma caasluuga afaanichaa salphaatti akka argatan taasisa.

Qabiyyeen caasluuga kutaa kana jalatti tuqamuu qabanii keessaa muraasni; xiindhamsaga, xiinjecha, caasaa gaalee, caasaa gaalimaa, caasaa himaafi yeroo tokko tokko immoo caasaa keeyytaa (waan muraasa ibsuuf) ta'u. Kanuma irratti hundaa'uudhaan qabiyyee kutaa kanaa ta'uu kan danda'an akkaataa armaan gadiin madaalamanii jiru.

- Sagaleeffama qubee Afaan Oromoo
- Gabaajota
- Jecha hiikamu- tartiiba qubeen qindaa'uu
- Jecha dura dhufu- hiikamuu kan jalqabu hunda dura

Jechi hiikamuu kan eegalu jecha dura dhufuun ta'ee odeeffannoo caasluugaafi hiika afaan Oromoo kennuu qaba. Odeeffannoo caasluugaa yeroo jedhamu ramaddiin jecha hiikamuu garee jechootaatiin kaa'amuu qaba.

Haaluma kanaan dhimmoonni gadi fageenyaan seensa galmee jechootaa kana keessatti ibsaman, garee jechootaa jechoota hiikni isaanii kennameefi dhimma tartiiba qubee

Afaan Oromooti. Kana jechuun akkaataa jechi tokko salphaatti argamuu danda’u ilaalchisee jecha “nyaara” jedhamu argachuudhaaf fuula qubeen “ny” irratti barreeffamee jiru baafachuun “ny” dhaan jecha jalqabu jala ilaaluun argachuu akka danda’amu fakkeenya fudhatee ibsee jira.

Sirna tuqaalee galmee jechootaa kana keessatti dhimma itti bahame hunda faayidaa isaan qaban waliin ibsamani jiru. Haalli teessuma jechootaa galmee jechootaa kana keessatti hiiki itti kennamees ballinaan ibsamani jiru. Mata duree kana jalatti kan ibsame dhimma jecha dura dhufuuti. Jechi dura dhufu gubbee fuulaa gara harka bitaatti barreeffama. Jechi miiljala fuulaa dhufu immoo gubbee fuulaa gara harka mirgaatti barreeffama. Akka galmee jechootaa kana fuula vii irratti ibsamee jirutti barreeffamni akkasii bu’aan isaa jechoonni fuula tokkorra jiran tartiiba qubee kamiifi kam gidduutti akka argaman dafanii akka argataniif nama gargaara jedha. Jechi hiikamu tokko qubee yabbuun akka barreeffamuu qabu ibsameera. Afaan Oromoo sagalee gabaabaafi sagalee dheeraa, sagalee jabaafi sagalee laafaa qaba jechuun fakkeenya waliin ibsameera. Fakkeenyaaf dubbachiiftuun “a” fi “aa” jedhaman jecha “dhala” jedhuufi jecha “dhaala” jedhu addaan kan baasan gabaabbachuufi dheerachuu qofa. Dubbifamaan “r” jedhamus jabaachuufi laafuu qofaan jechoota “dira” jedhamuufi “dirra” jedhu uumee jira jechuun fakkeenyaan deggere ibsuun cimina galmee jechootaa kanaati. Ramaddiin garee jechootaas haala itti ibsame seensa galmee jechootaa kana keessatti niargama.

Akka waliigalaatti ulaagaa seensi galmee jechootaa guutuu qabu barullee adda addaa irraa argamuun walbira qabuun yeroo madaalamu hanqinni seensa galmee jechootaa kanaa 1, qajeelcha itti fayyadamtootaa mata duree jedhuun argachuun kan hindanda’amne ta’uudha. Mata duree kana jalatti wantoonni barbaachisan muraasni bakka birootti kan ibsaman yoo ta’e illee salphaatti dubbisaan bira gahuuf guutumaa guutuutti seensa dubbisuu qaba. Mata duree xiqqaa “qajeelcha itti fayyadamtootaa” jedhamu kana jalatti wantoonni gadi fageenyaan ibsamuun irra ture kanneen akka madda ragaa galmee jechootaa, sagaleessuu, bu’uura xiinxala jecha hiikamuu, jecha yookiin damee jechaa, hundee fi latiilee, qindaa’ina galteewwaniifi tarreeffama gabaajewwanii fa’i. Hata’u iyyuu malee kanneen baayyee barbaachisoo ta’an kun bakka itti ibsamuun

irra turee ala bifa qindaawaa hintaaneen ibsamanii kan jiran yoo ta’u tarreeffamni gabaajewwanii mata duree kanaa ala ibsamuun hanqinatti madaalamee jira.

Gabatee 2 Cuunfaa Madaallii Waan Duroo Galmee Jechootaa

T/L	Odeeffannoofi qajeelcha itti fayyadamaa galmee jechootaa keessa jiraachuu malu	Jira	Hin jiru
1	Odeeffannoo mata dureefi galataa	√	
2	Odeeffannoo baafataa	√	
3	Odeeffannoo deggertootaa	√	
4	Qajeelfama dimshaashaa itti fayyadama galmee jechootaa	√	
5	Seera barreeffama jecha seensaa	√	
6	Qajeelfama dimshaashaa sagaleessuu jechootaa		√
7	Qajeelfama odeeffannoo caaslugaa		√
8	Qajeelfama hiika jechootaa		√
9	Qajeelfama itti fayyadama jechoota dafanii hubatamuuf rakkisanii		√
10	Fakkeenyaan deggeranii jechoota ibsuuf yaaluu irratti deggersa kennuu	√	
11	Jechamoota irratti qajeelchuu		√
12	Qajeelfama itti fayyadama fufaa dabarfamaa	√	
13	Ibsa gabaajeewwanii	√	
14	Odeeffannoo waa’ee itti fayyadamtoota galmee jechootaa	√	
	Idaa’ama(ulaagaa guute/ulaagaa waliigalaa)	9/14	5/14

Gabatee (2) irraa salphaadhumatti hubachuun kan dandaa’amu galmee jechootaa kana keessatti waan duroon argamu ulaagaalee duroo galmee jechootaa keessatti argamuu malan keessaa irri jireessi yoo jiraate illee odeeffannoo barbaachisoo tokko tokko of

keessatti hammatee hinjiru. Kun ammoo sadarkaa qulqullina galmee jechootaa kanaa gadi buusuu waan danda'uuf akka hanqinaatti madaalamee jira.

4.1.1.2. Madaallii Waan Duuboo

Akka Bartholomewfi Schoenhails (1983), Hausmannfi Weigand (2003)fi Landau (1984) ibsanitti odeeffannoon waan duuboo galmee jechootaa keessatti hammatamuuf malan kanneen akka tarreeffama tuuta jechootaa cufamoo kamiyyuu, waa'ee sinyaaba uummatichaa, jechoota aadaa sanaan kalaqaman (argannoo jechoota aadaa sanaan dhufe), qooddii hiika jechootaafi himaa, tuuta himaa garee hiika jechaafi himaatti gurmeessuu, caasluuga afaanichaatti wiixineessuu, kaartaa uwwisa afaanichaa, looga afaanichaa, dabaalee I fi II, wabiileefi jechamoota afaanicha keessatti dhimma itti bahamaniidha. Dabalataanis Caasaan idilee afaanicha keessatti faayidaa kennan waan duuboo galmee jechootaa kana keessatti ibsamu.

Haata'u iyyuu malee galmee jechootaa kana keessatti tasumaayyuu waan duuboon kan hin jirre ta'uun hanqina galmee jechootaa kanaatti madaalamee jira.

4.2. Madaallii Qaama Gidduu

Qaama gidduu galmee jechootaa madaalamuuf filatame keessatti kan argaman jechoota arfii qubee isaanii eeggatanii galan fuula 1-471 irratti argamaniidha. Galmee jechootaa kana keessatti jechi dura dhufu tartiiba qubee Afaan Oromootiin kan teessifameedha. Mata duree kana jalatti xiiyyeffannoon kan ilaalaman jechoota kaayyoo qorannoo kanaa galmaan gahu jedhamanii mala iddatteessuu miti carraa keessaa mala idatteessuu kaayyeffataatiin filataman ta'ee odeeffannoo waa'ee jacha filatamee galmeen jechootaa kun kennuufi akkamittiin odeeffannoon kun qindaa'uun dhimmoota barbaachisoo of keessatti qabachuun hiika sirrii ulaagaa hiika jechootaa galmeen jechootaa tokko qabaachuu qabu of keessatti qabaachuun jechaaf hiika kennameetu ilaalame.

4.2.1. Tartiiiba Jecha Bu'uuraafi Jecha Uumamteerratti

Jechi hiikaaf dhiyaatu jecha dura dhufu ta'ee waa'ee isaaf ibsi gahaa ta'e kan kennamuudha. Landau (1989) akka ibsetti jechi hiikaaf dhiyaatu jecha ibsame ta'ee tartiiba qubee eeguun kan qindaa'u ta'a jedha. Dabalataanis jechoonni kan qindaa'an akkaataa seera waliigalaa waan tokko ittiin murtaa'u 'kaanoonikaaliidhaan' jedha.

Akkaataa seera kanaan jechi hiikaafi dhiyaateefi jechi uumamtee akkaataa ittiin qindaa'an kan mataa isaanii qabu. Jechi bu'uuraa dursa erga hiikameen booda jechi uumamtee itti aansuun hiikamu. Jechi dura dhufu hamma tokko gara bitaatti siqee gurraacha'ee barreeffama. Jechi uumamteen immoo hamma tokko gara mirgaatti siqee barreeffama. Yoo seera kana kan hin eegne ta'e galmeen jechootaa sun qooda jechoota hiikaaf dhiyaatan baayyinaan qabaatu jechoota uumamtee baayyinaan qabaata (Anteneh fi Dumessaa 2011). Yaaduma kana bu'ura godhachuudhaan akkaataa galmee jechootaa kana keessatti jechoonni armaan gadii qindaa'an haa ilaallu.

1. **Abaare.** Jechi kun jecha bu'uuraa jechoonni uumamtee kanneen akka abaaramaa, abaaramtuu, abaaramuu, abaarsa, abaarsifachuu, abaarsisuu, abaaruu kan jedhaman galmee jechootaa kana keessatti hiikni isaanii kennameefiidha. Garuu immoo jecha Abaare jedhu kana galmee jechootaa kana keessatti kan hinagarre ta'uu hanqinaatti madaalamee jira.

Fuula 2

2. **Adii** ad. Bifa aannan yookiin cabbii fakkaatu.

Fuula 6

Hiika jecha kanaaf kenname irratti ciminni mul'atu garee jechaa isaa sirriitti kaa'uu, hiika jecha kana ibsuu danda'u kaa'uudha. Hanqinni mul'atu immoo jecha kana irraa jechoonni maddan utuu jechi kun hinhiikamin hiikamuu agarra. Jechoonni jecha kana irraa maddan kanneen galmee jechootaa kana keessatti jecha bu'uuraa isaanii dursanii hiikaman addeecha, addeechuu fi addeenya.

3. **Bareeda** “miidhaga ilaalaa”

Bareedaa “miidhagaa ilaalaa”

Bareedduu “miidhagduu ilaalaa”

Bareedina “Bareeduma ilaalaa”

Bareeduma ma. Miidhagduu yookiin miidhagaa ta'iisa

Bareeduu “miidhaguu” ilaalaa

Fuula 34.

Ciminni jechoota olitti ibsaman hiikuu irratti mul'atu **Bareedaa** “miidhagaa ilaalaa” **Bareedduu** “miidhagduu ilaalaa” **Bareedina** “Bareeduma” jedhaman akka seera kaanooniitti sirrii ta'uudha. Hanqinni as keessatti argamu immoo jechi bareeduma jedhu akka jecha bu'uuraatti galuudha.

4. Fagoo ad. lafa dhiyoo hinta'in; *horiin lafa fagootti badan.*

Fuula 115

Ciminni kenninsa hiika jecha kanaaf galmee jechootaa kana keessatti kennamee hiika sirrii kennuufi hiika kenname himaan deggeruudha. Hanqinni mul'ate immoo jechoota jecha kana irraa horarataman kanneen akka fagaacha, fagaachisuu, fagaachuu, fageeffamuu, fageessisuu, fageessuufi fageenya jedhamaniif jecha bu'uura ta'e fagoo dura hiikni kennamuun hanqinatti madaalamee jira. Hanqinni biraan ammoo jechi uumamtee fagaacha jedhuufi fageeffamuu jedhu akka jecha bu'uuraa yookaan jecha hiikaaf dhiyateetti galuudha.

5. Fale jechi jedhu jecha bu'uuraa jechoonni uumamtee kanneen akka fala, fala baasuu, fala fiduu, fala lixuu, falamuufi kkfn irraa horatamaniidha. Ciminni galmee jechootaa kana keessatti argamu jechoota uumamtee hedduu hiikaaf dhiyeessuudha. Hanqinni argamu immoo jecha bu'uuraa kana hiikaaf dhiyeessuu dadhabuudha.

Fuula 116

6. Fufe jechi jedhu jecha bu'uuraa jechoonni kanneen akka fufa, fufaa, fufamuu, fufata, fufachiisuu, fufachuu, fufuu jedhaman irraa horatamaniidha. Galmee jechootaa kana keessatti waanti akka ciminaatti ilaalame uumamtee jecha fufe jedhu irraa horaman baayyinaan hiikaaf dhiyeessuudha. Hanqinni jiru immoo jecha bu'uuraa fufe jedhu kana hiikaaf dhiyaassuu dadhabuudha.

Fuula 125

7. Gargaare jechi jedhu jechi bu'uuraa osoo hinibsamin jechoonni jecha kanarraa horataman kanneen akka gargaara, gargaarii, gargaarsa, gargaarsisuu, gargaaruu jedhaman ibsamuun akka seera kaanooniitiin dogoggora ta'uutti madaalamee jira.

Fuula 146

8. Hamaa ad. 1. Kan gaarii hinta'in, badaa. 2. Humna qabeessa, jabaa; *fardikee hamaadha*.

Fuula 184-185

Ciminii jecha kana hiikuu galmee jechootaa kana keessatti argamu jechicha sirriitti hiikuufi hiika kenname himaan deggeruudha. Hanqinni mul'ate immoo jechoonni uumamtee kannneen akka hammachisuu, hammachuu jedhaman jecha irraa horatamanitti aananii hiikamuun kan irra ture jechoonni biroon gidduu galanii erga hiikamanii booda hiikamanii jiru. Jechooti hedduun jecha bu'uuraafi jecha uumamtee gidduu galanii hiikamanii jiraachuun akka kaanonikaaliitti dogoggora.

9. Ibse jechi jedhu jecha bu'uura jechoonni kanneen akka ibsa, ibsaa, ibsachuu, ibsiisuu, ibsuu, jedhaman irraa horatamaniidha. Ciminii galmee jechootaa kanaa jechoota jecha ibse jedhu irraa horataman hedduminaan hiikaaf dhiyeessuudha. Hanqinni mul'atu immoo jecha bu'uura ta'e ibse kan jedhu hiikaaf osoo hindhiyeessin hafuudha.

Fuula 218

10. Ijaare jechi jedhu jechi bu'uura galmee jechootaa kana keessatti osoo hinhiikamin jechoonni jecha kana irraa horataman kanneen akka ijaara, ijaaramaa, ijaaramuu, ijaarrannaa, ijaarrachuu, ijaarsa, ijaarsisuu, ijaaruu hikamuun dogoggora ta'uutti madaalamee jira.

Fuula 219

11. Jaarsa ma. **1.** dhiira dulloome, **2.** Abbaa warraa yookiin dhirsa; *jaarsaafi jaartiin laga tokkoo waraabamu*. **Jaarsa bule** ma. **1.** Nama garmalee dulloome. **2.** Jaarsa beekumsa qabu. **Jaarsa waa'ilaa** ma. Jaarsa yookiin nama bakka abbaa ta'ee niitii namaaf kadhatu

Jaarsoo ad. gosa Oromoo.

Jaartii ma. **1.** Dubartii dulloomte. **2.** Haadha warraa yookiin niitii. **Jaaruu** go. Umrii yookaan jireenya keessa darbanii qaamni namaa dadhabuu, dulloomuu.

Fuula 230.

Galmee jechootaa kana keessatti akkaataa hiikni itti kennameefi jechoota uumamtee hedduu tarreessuuf yaaluun ciminatti madalameera. Hanqinni mul'atu immoo jechooti uumamtee ta'an kanneen akka **Jaartiifi Jaarsoo** akka jecha bu'uuraatti galuun tajaajiluudha.

12. **Joora** jechi jedhu bu'uura jechaa jechi joore jedhu irraa horatameedha. Galmee jechootaa kana keessatti joora jecha jedhu hiikaaf osoo hindhiyeessin jecha joore jedhu dhiyeessuun hanqinatti ilaalameera.

Fuula 235

13. **Kenne** jechi jedhu jecha bu'uuraa jechoonni kanneen akka kennaa, kennamuu, kennuu jedhaman irraa horatamaniidha. Galmeen jechootaa kun jechoota uumamtee hiikaaf dhiyeessuun cimina isaa ta'ee jecha kenne jedhu hiikaaf hindhiyeessin hafuun isaa immoo hanqinatti madaalameera.

Fuula 244

14. **Kufe** jechi jedhu jecha bu'uuraa jechoonni keffisuu, kufaatii, kufuufi kan kanafakkaatan irraa horatamaniidha. Hanqinni galmee jechootaa kanaa kufe jecha jedhu hiikaaf dhiyeessuu dadhabuudha. Jecha bu'uuraa utuu hinhiikin jechoota uumamtee hiikuun ammo seera galmee jechootaa kaanoniidhaan bahe kan cabsu waan ta'eef akka hanqinaatti madaalamee jira.

Fuula 256

15. **Lole** jechi jedhu bu'uura jechaa jechi lola jedhu irraa horatameedha. Hanqinni galmee jechootaa kanaa jecha qare jedhu hiikaaf osoo hindhiyeessin jecha qara jedhu hiikaaf dhiyeessuudha.

Fuula 271

16. **Muge** jechi jedhu jecha bu'uuraa jechi muguu jedhu irraa horameedha. Galmee jechootaa madaallii qorannoof filatame kana keessatti jecha muge jedhu hiikaaf osoo hindhiyeessin jecha kana irraa horatame dhiyeessuun hanqina galmee jechootaa kanaatti madaalamee jira.

Fuula 303

17. **Qare** jechi jedhu bu'uura jechaa jechi qara jedhu irraa horatameedha. Hanqinni galmee jechootaa kanaa qare jecha jedhu hinhiikin hafuudha.

Fuula 331

18. **Tume** jechi jedhu jechi bu'uura jechoota tuma, tumaa, tumaalessa, tumaamessa, tumamuu, tumachuu, tumiisa, tumsa, tumtuufi tumuu jedhaman dursee galuun hiikamuun kan irrature tasumaayyuu jechi kun kan hinjirre ta'uun hanqinatti madaalameera. **Fuula 402**

19. **Dhuge** jechi jedhu jecha bu'uura jechoota kanneen akka dhugaatiifi dhugduu jedhaman galmee jechootaa kana keessatti ibsamani dura dhufuun hiikamuun kan irra ture tasumaayyuu hindhiyaatin hafuun hanqinatti madaalamee jira.

Fuula 458

Gabatee 3. Cuunfaa madaallii Jechoota bu'uura jecha hortee dura hiikuun walqabate

T/L	Jecha Bu'uura ta'uu malu	Jecha hortee	Ibsa	Fuula
1	Abaare	abaaramaa, abaaramtuu, abaaramuu, abaarsa, abaarsifachuu, abaarsisuu, abaaruu	Abaare jechi jedhu galmee jechootaa keessatti hiikaaf hindhiyaatin hafuu	2
2	Adii	Addeecha, addeechuu fi addeenya.	Jechi adii jedhu jechoota hortee booda hiikamuu	6
3	Bareeda	Bareedaa Bareedina Bareedduu	Dogoggora malee hiikni kennameera.	34
4	Fagoo	fagaacha, fagaachisuu, fagaachuu, fageeffamuu, fageessisuu, fageessuufi fageenya	Jechi fagoo jedhu jechoota hortee booda hiikamuu	115
5	Fale	fala, fala baasuu, fala fiduu, fala lixuu, falamuu	Jechi bu'uura hinhiikamin hafuu	125
6	Fufe	fufa, fufaa, fufamuu, fufata, fufachiisuu, fufachuu, fufuu	Jechi bu'uura hinhiikamne	125

7	Gargaare	gargaara, gargaarii, gargaarsa,	hinhiikamin hafuu	146
T/L	Jecha Bu'uuraa ta'uu malu	Jecha hortee	Ibsa	Fuula
8	Hamaa	hammaachisuu, hammachuu	Jechi hamaa jedhamu jechoota hortee booda hiikamuu	184- 185
9	Ibse	ibsa, ibsaa, ibsachuu, ibsiisuu, ibsuu,	Jechi bu'uuraa hinhiikamin hafuu	218
10	Ijaare	ijaara, ijaaramaa, ijaaramuu, ijaarrannaa, ijaarrachuu, ijaarsa, ijaarsisuu, ijaaruu	Jechi ijaare jedhamu hiikaaf hindhiyaatin hafuudha.	219
11	Jaarsa	Jaarsoo, Jaartii, Jaaruu	Dogoggorri hinjiru	230
12	Joora	Joore	Jechi bu'uuraa hinhiikamin hafuu	235
13	Kenne	kennaa, kennamuu, kennuu	Jechi bu'uuraa hinhiikamin hafuu	246
14	Kufe	keffisuu, kufaatii, kufuu	Jechi bu'uuraa hinhiikamin hafuu	256
15	Lole	Lola	Jechi bu'uuraa hinhiikamin hafuu	271
16	Muge	Muguu	Jechi bu'uuraa hinhiikamin hafuu	303
17	Qare	Qara	Jechi bu'uuraa hinhiikamin hafuu	331
18	Tume	tuma, tumaa, tumaalessa, tumaamessa, tumamuu, tumachuu, tumiisa, tumsa, tumtuufi tumuu	Jechi bu'uuraa tume jedhu hiikaaf hindhiyaatin hafuu	402
19	Dhuge	dhugaatiifi dhugduu	Jechi bu'uuraa hafuu	458

Walumaagalatti jechoonni mata duree kana jalatti lakkoofsa 1 hanga 19 tti tarreeffaman kun galmee jechootaa xiiyyeeffannoo qorannoo kanaa ta'e keessaa fuudhaman. Dhimma jechoota bu'uuraa jechoota uumamtee irratti Adduunyaa Barkeessaa (2013) Afaan Oromoo keessatti jechoonni warra bu'uuraa warra uumamtee jedhamuun bakka gurguddoo lamatti akka qoodaman ibsee jira. Hayyuun kun akka ibsetti jechoonni bu'uuraa durumaanuu afaanicha keessa kan jiraniifi adeemsa uumamsaa garagaraatiin

kan hinargamne yoo ta'an jechoonni uumamteen garuu bu'aa ijaarsa garagaraa ta'uun kuusaa jechootaa afaanichaa gabbisu jedha. Jechoonni olitti filataman yaaduma kana bu'uura godhachuun yeroo ta'u madaalliin geggeeffames kan irratti xiiyyeffate 1. Jechi bu'uura durumaan hawaasa keessa jiru galmee jechootaa xiiyyeffannoo qorannoo kanaa keessatti hiikaaf dhiyaachuufi 2. Jechi bu'uura galmee jechootaa kana keessatti yoo dhiyaates jechoota uumamtee dura hiikameeraa kan jedhu ture.

Gabatee lakkoofsa (3) armaan olii irraa akkuma hubachuun dandaa'amu galmeen jechootaa madaalliif dhiyaate kun akkaataa qindoomina jecha bu'uuraafi jecha uumamtee irratti ciminan hanqinas qaba. Ciminni mul'atu jechoota uumamtee hamma tokko tarreessuuf yaaluufi darbee darbee seera kaanonii eeguun jechoota tarreessuuf yaaluudha. Fakkeenyaaf gabateedhuma kana lakkoofsa 2 irraatti akkaataan dhiyeenya jecha bu'uuraafi jecha uumamtee lakkoofsa 3fi lakkoofsa 11 irratti dogoggorri hinjiru. Hanqinni mul'atu immoo 1. Gabatee lakkoofsa 2 irraa ilaaluun kan danda'amu lakkoofsa 2 fi lakkoofsa 8 irratti jechoota bu'uura dura jechoota uumamtee hiikuuf yaaluudha. Kun immoo seera kaanonii galmee jechootaa kan cabsu waan ta'eef hanqinatti madaalamee jira. 2. Gabatee lakkoofsa 2 irraa dabalataan hubachuun kan dandaa'amu jechoota bu'uura hiikaaf dhiyeessuu dhabuudha. Gabatee lakkoofsa 2 irratti jechoota tarreeffaman keessaa jechoota lakkoofsa 2, 3,8fi 11 irraa kan hafe kanneen hafan jehi bu'uura hinhiikamin hafaniiru.

**Gabatee 4. Madaallii Jechoota Hortee akka jecha Bu’uuraatti galmee jechootaa
keessatti tarreeffaman**

T/L	Jechoota Hortee akka jecha bu’uuraatti dhiyaatan	Hiika kenname	Fuula
1	Bareeduma	Miidhagduu yookiin miidhagaa ta’iisa	154
2	Habaqaawuu	Ballachuu yookiin ballaa ta’uu	180
3	Harachuu	Waan ta’e harkaan yookiin gundoon hammaarrachuu	190
4	Haxxifachiisuu	Akka haxxiffatu gochuu	197
5	Hodhamuu	1. Harmi, muchi yookiin xuuxxoon luugamuu, xuuxamuu, 2. Garmalee nyaatamuu	211
6	Laalannaa	Laalachuu ilaalaa	261
7	Mugaatii	Hirriba xinnoo	303
8	Qaqamuu	Abiddatti yookiin aduutti karkarfamuu	330
9	Soddooma	Soddaa ta’iisa	381
10	Dhaabbachuu	Lafaa olkaa’anii ijaajjuu	440

Gabatee lakkoofsa (4) olitti argamu irraa akkuma hubchuun dandaa'amu jechooti hortee akka jecha bu'uuraatti galmee jechootaa kana keessatti dhiyaatanii jiru. Kun immoo rakkoo mataa isaa qaba. Rakkoo inni qabu keessaa akka Anteneh fi Dumessa (2011) ibsanitti 1. Jechoonni hortee akka jecha bu'uuraatti galmee jechootaa keessatti gara bitaatti siqanii gurraacha'anii yoo dhiyaatan baayyina jecha bu'uuraa xiqqeessuun bakka qabatu. 2. Jechumtii tokko karaa adda addaa dhiyaatee waan hiikamuuf fayyadamtoota galmee jechootaa ninuffisiisa jedhu.

4.2.2. Sagaleessuu Jechootaarratti

Jechoonni afaan kamiyyuu keessatti akkaataa sagaleessuu mataa isaanii qabu. Akkaatuma sagaleessuu isaaniitiin hiika adda addaa kennuu danda'u. Hayyoonni Coward fi Grimes (2000) akka ibsanitti, akkaataa sagaleessuu jechootaa kaa'uun kan barbaachisu yoo garaagarummaan unka barreessuufi sagaleessuu jechootaa jiraateedha jedhu. Afaan Oromoo keessatti akkuma beekamu akkaataan barreessuufi akkaataan sagaleessuu walfakkaataadha. Sababa kana ta'eef Afaan Oromoo keessatti akkaataa sagaleessuu jechootaa ibsuun hagas mara barbaachisaa hinta'u. Hatta'u iyyuu malee, namoonni Afaan Oromoo afaan dhalootaa isaanii hintaane jechoota sagaleessuun isaanii ulfaataa ta'an kanneen akka /q/,/ch/,/ny/,dh/,x/ fi kkf. akkaataa sagaleessuufi itti fayyadama isaanii irratti qajeelchi barbaachisu duree galmee jechootaa keessatti ibsamuufii qaba. Gama kanaan galmee jechootaa xiiyyeffannoo qorannichaa ta'e yeroo madaallu duree galmee jechootaa keessatti dhimmi sagaleessuu jechoota qubeewwan olitti ibsamaniin barreeffaman sagaleessuu irratti ibsiifi qajeelfamni gahaan hinkennamin hafuun hanqina galmee jechaa xiiyyeffannoo qorannoo kanaa mata duree kana jalatti ilaalame ta'ee mul'ata. Gama biraan immoo galmee jechootaa kana sakatta'uun hiika jechooti Afaan Oromoo keessatti qaban waliin walbira qabuun yeroo madaalliin geggeeffame hiiki jechoota tokko tokkoo hiika galmee jechootaa kana keessatti ibsamaniin alatti akkaataa dubbisaatiin hiika biroo kennuu akka danda'an hubachuun danda'amee jira. Fakkeenyaaf; intooneeshinii dubbisuu jechoota unka tokkoo jijjiiruun hiika isaanii nijjiira. Akka fakkeenyaatti jechootaa armaan gadii yaa ilaallu.

Fakkeenya1. Aadaa ma.Akkaataa namoonni biyya tokko keessa jiraatan ittiin bulan, duudhaa; *Aadaa Oromoo keessatti marqaan, caccabsaan baay'ee jaallatamu.*

(Fuula 1)

Madaallii geggeeffameen ciminni galmee jechaa jechi kun keessatti hiikamee yeroo ilaalamu jecha hiikni isaa dhiyaateef gareen jechaa maqaa akka ta'e ibsamee jira. Hiikni jecha kanaas Afaan Oromootiin maal jechuu akka ta'e ibsameera. Jechi kun caalaatti ifa akka ta'uuf immoo hima ittiin ijaaruun ibsuuf yaalameera.

Akkaataa unka galmee jechootaatiin yeroo madaalamu hiika isaa irratti hanqinni guddaan kan jiru ta'uu argina. Jechuma kana yeroo ilaallu, intooneeshinii sagaleessuu isaa jijjiiruun hiika biroo uumuu akka danda'u ilaallu nidandeenya. Fakkeenyaaf toonii dubbisa jecha kanaa jijjiiruun yeroo dubbisnu jechi kun sagalee rakkinnaa dhageessisaa jechuus yeroo ta'u qaba.

Fakkeenya 2. Abuuruu go. 1. Duraan dursanii itti qophaawuu, itti yaaduu, 2, hawwu

(Fuula 4)

Madaallii geggeeffameen ciminni kenniinsa hiika jecha kanaa keessatti mul'atu; Gareen jecha kanaa ibsamuu, hiikni lama keennamee jiraachuufi hiiki sirriin kan kenname ta'uudha. Hanqinni mul'atu immoo toonii dubbisaa jijjiiruun hiika jechi kun hawaasa afaanicha fayyadamu biratti qabaachuu danda'u utuu hin ibsin hafuudha. Fakkeenyaaf hima kanatti fufee jiru keessatti jecha abuuruu jedhuuf hiika sirrii kan ta'uu malu “yabbuun” yookaan “yaadaan” nasukkuume; namiidhe jechuu ta'a. *Tolaan abuuruudhaan nasukkuume.*

Fakkeenya 3. adeemaa. ad. 1. Dhiira dubartii adamsu, saragee. 2. Nama deemsa baayyisu.

(Fuula 6)

Madaallii geggeeffameen ciminni jecha kana hiikuu keessatti mul'ate hanga danda'me hiika jechi kun qabu kaa'uuf yaalameera. Gareen jechaas ibsamee jira. Hanqinni mul'ate immoo intooneeshinii sagaleessuu maaliitiin hiikni kun akka kenname hinibsin darbuudha. Toonii hiikni jecha kanaaf olitti kenname yoo jijjiirame jechi kun hiika biroo kennuu mala. Fakkeenyaaf tooftaa sagaleessuu ajaja kennuutiin adeemaa jechuun socho'aa hiika jedhu qabaachuu danda'a. *Aduun waan isinitti dhiheef daddafaa adeemaa.*

hima jedhu keessatti jechi “adeemaa” jedhu “socho’aa” hiika jedhu qabaata. Akkaataa sagaleessuu kanaatiin gareen jechaa addeessa ture gochimatti jijjiirama.

Fakkeenya 4. Affeelamaa .ad. Kan bishaan keessatti abiddaan bilchaate

(Fuula 7)

Hiika jecha kanaaf kenname yeroo madaallu ciminni mul’atu hiikni kenname hiika sirrii hawaasni itti fayyadamaa jiruudha. Hanqinni mul’atu immoo haala sagaleessuu intooneeshinii jecha kanaa jijjiiruun hiika biraa jechichi qabu ibsuu dhiisuudha. Toonii sagaleessuu jecha kanaa yeroo jijjiirru hiika asitti kennameen alatti hiika biroo qabaachuu mala. Fakkeenyaaf bifa ajajuutiin akka sagaleeffamu yoo taasifame jechi kun hiika “dhumaa” jedhu ta’a.

Fakkeenya 5. Akaawamaa. Ad. Midhaan akaayii ta’e.

(Fuula 10)

Hiika jecha kanaaf kenname yeroo madaallu hiikni kenname sirrii ta’uu akka cimnaatti ilaalla. Hiikni kenname garuu toonii sagaleeffamee hiikicha kennekenne yoo jijjiirre hiika asitti kennameen alatti hiika biraa qabaachuu akka danda’u agarra. Akkataa toonii sagaleessuu kenniinsa ajajaatiin yeroo jecha kana sagaleessinu jechi kun hiika “ammacamaa ykn jeeqamaa” jedhu kennuu danda’a.

Fakkeenya 6. bitaa. ma.1. (fakkeenyaaf 2. Waan hojiitti, yaadatti, w.k.f., namaaf hintolle, waan jal’aa ta’e; *Yaa Waaqi bitaa irra nu hinoolchin.* gara baha biiftuutti yeroo fuulleffatan) bakka dhaqna namaa karaa boroo (kaabaa) oolu.

(Fuula 45)

Kenniinsa hiika jecha kanaa yeroo madaallu ciminni mul’atu hiika jechichi itti fayyadamtoota afaanichaa biratti qabu kennuuf yaaluudha. Hanqinni mul’atu immoo hiikni kenname kun akkaataa intooneeshinii ittiin sagaleeffamee hiikicha kenne yoo jijjiirre hiika biraa jechi kun qabu hin ibsin hafuudha. Jechoonni immoo toonii isaanii jijjiiruun hiikni isaanii jijjiiramuu danda’a. Fakkeenyaaf jecha kana toonii ajajaatiin yoo sagaleessine “bitaa” jechuun qarshii kennaatii fudhaa yookaan ammoo ‘faallaa gurguraa’ jechuutti hiikamuu danda’a.

Gabatee 5. Jechoota akkaataa sagaleessuutiin hiika adda addaa kennuun madaalaman

T/L	Jecha Filatame	Hiika kenname	Hiika utuu hinkennamin hafe	Gosa dogoggoraa
1	Aadaa ma. (fuula 1)	Akkaataa namoonni biyya tokko keessa jiraatan ittiin bulan, duudhaa.	sagalee rakkinaa dhageessisaa	Garee jechaafi toonii sagaleessuu jijjiiruun jijjiirama hiikaa ilaaluu dhabuu
2	Abuuruu go (Fuula 4)	. 1. Duraan dursanii itti qophaawuu, itti yaaduu, 2, hawwu	yabbuu yookaan yaadaa	Toonii sagaleessuu jijjiiruun jijjiirama hiikaa ilaaluu dhabuu
3	Adeemaa . ad. (Fuula 6)	1. Dhiira dubartii adamsu, saragee. 2. Nama deemsa baayyisu.	Adeemaa Ykn. socho'aa	toonii sagaleessuu jijjiiruun jijjiirama hiikaa ilaaluu dhabuu
4	Affeelamaa . ad. (Fuula 7)	Kan bishaan keessatti abiddaan bilchaate	dhumaa	toonii sagaleessuu jijjiiruun jijjiirama hiikaa ilaaluu dhabuu
5	Akaawamaa ad. (Fuula 10)	Midhaan akaayii ta'e.	ammacamaa ykn jeeqamaa	toonii sagaleessuu jijjiiruun jijjiirama hiikaa ilaaluu dhabuu
6	Bitaa . ma (Fuula 45)	1. (fakkeenyaaf gara baha biiftuutti yeroo fuulleffatan) bakka dhaqna namaa karaa boroo (kaabaa) oolu. 2. Waan hojiitti, yaadatti, w.k.f., namaaf hintolle, waan jal'aa ta'e;	qarshii kennaatii fudhaa yookaan ammoo 'faallaa gurguraa'	toonii sagaleessuu jijjiiruun jijjiirama hiikaa ilaaluu dhabuu

Walumaa galatti jechoonni gabatee (5) armaan olii keessatti ibsaman akka fakkeenyaatti hafudhataman malee jechoonni hiikni isaanii galmee jechootaa xiiyyeffannoo qorannoo kanaa ta'e keessatti hiikaman hundi iyyuu karaa toonii sagaleessuutiin hiika maalii kennuu akka danda'an wanti ibsame hin jiru. Kanaaf iyyuu gabatee kana keessaatti fakkenyota fudhataman yoo ilaalle hiiki jechaa hamma tokko qofa kennamee hiiki

jechichaa kan biraan hafuun dogoggora waan ta'uuf galmeen jechootaa kun karaa sagaleessuun jijjiirama hiika jechaa kaa'uu irratti hanqina qaba.

4.3. Hiika Jechootaa Dhiyeessuurratti

Hiika jechootaa yeroo ibsinu hariiroo jechi tokko hiika jecha biroo waliin qabu walbira qabuun karaa ittiin hiika jechaa murteessaniidha. Walitti dhufeenyi hiikaa kunis qaamolee xinqooqaa waliin qaban dhamjecha, jecha, hiikaafi kkf. ilaaluudha. Jechoonni galumsa keessatti hiikoon walfakkaatan, walkeessa jiraataa, kan walfaallesu ta'uu danda'a. Kanaafuu hariiroo hiikaa jechoonni qaban Liyones (1968), Kiristalin (1987), Palmer (1981) akka ibsanitti bakkeewwan gurguddoo sadiitti qoodnee ilaalu dandeenya. Isaanis; hiika moggoo, Hiika masoo (walfakkii) fi hiika heddeeti. Akkaataa galmee jechootaa xiiyyeffannoo qorannoo kanaa ta'e gosoota hiikaa kanatti waa'ee bahe yaa ilaallu.

4.3.1. Jechoota Moggoo Dhiyeessuurratti

Jechoota moggoo kan jedhaman bakka gurguddaa lamatti qoodamu. Isaanis jechoota unkaafi waamsaan walfakkaataanii hiika adda addaa qabaniifi jechoota unkaan walfakkatanii waamsaafi hiikaan gargar ta'aniidha. Jechoota gabatee 6 armaan gadii keessatti tarreeffaman haa ilaallu.

Gabatee 6. Madaallii Jechoota Moggoo unkaafi waamsaan tokko ta'anii hiikaan adda adda ta'an

Hiikaa madaalame		Jecha filatame	Ulaagaalee Madaallii		
			Addaan baasuun barreessuu	Haala kenniinsa hiikaa	Gurraachessuun barreessuu
Hiika moggoo	1	afaa ¹ afaa ² afaa ³ (fuula 6)	Barreeffamaniiru	Gahaadha	Gurraacha'eera
	2	adda ^(fuula 5)	Barreeffameera	Gahaa miti	Gurraacha'eera
	3	callaa ¹ callaa ² callaa ³ callaa ⁴ callaa ⁵ (fuula 63)	Barreeffameera	Gahaadha	Gurraacha'eera

**Gabatee 7. Madaallii Jechoota Moggoo unkaafi waamsaan tokko ta'anii hiikaan
adda adda ta'an**

Hiikaa madaalame		Fakkeenya	Ulaagaalee Madaallii		
			Addaan baasuun	Haala kenniinsa hiikaa	Fuullii
Hiika Moggoo	4	bu'aa¹ bu'aa² (Fuula 52)	Barreeffameera	Gahaa niti	Gurraacha'eera
	5	dhugaa¹ (Fuula 457)	Barreeffameera	Gahaa niti	Gurraacha'eera
	6	dibaabee¹ dibaabee² (fuula 30)	Barreeffameera	Gahaa niti	Gurraacha'eera
	7	balfa¹ (Fuula 30)	Barreeffameera	Gahaa niti	Gurraacha'eera
	8	bullaa¹ bullaa² ma bullaa³ (Fuula55)	Barreeffameera	Gahaa niti	Gurraacha'eera
	9	Gomboo³ Gomboo¹ Gomboo² (Fuula 158)	Barreeffameera	Gahaa niti	Gurraacha'eera
	10	fala¹ (Fuula 116)	Barreeffameera	Gahaa niti	Gurraacha'eera
	11	Waliigala	Hunduu seeraan barreeffameera	7/10 gahaa miti	Hunduu gahadha

Gabatee (6) armaan oliirraa hubachuun kandanda'amu jechoonni moggoo hiikaaf galmee jechootaa kana keessatti dhihaatan akkaataan itti dhiyaatan ulaagaa guutee jiraachuun cimina galmee jechootaa madaalameetti fudhatamee jira. Kana jechuun jechi addaan

bahee barreeffamuufi jecha sana gubbee gara mirgaatiin lakkoofsi itti kennuun ni mullata. Kana malees jechoota moggoo ta'an gurraachessuun barreeffamanii jiru. Hanqinni mullatu immoo jechoota moggoo hiikuuf erga yaalamee hiika jechoonni kun qaban hunda sakatta'uun utuu hinhafin hiikuu irratti hanqinni argamee jira. Jechoota gabatee 6 keessatti tarreeffaman keessaa jechoota saddeetiif hiikni kenname harcaatii qaba. Kana jechuun Hiikni jechoota kunneeniif kennaman sirrii miti jechuu osoo hintaane hiikni jecha kanaa galmee jechootaa kana keessatti osoo hinibsamin hafan ni jiru jechuudha. Hiika nihafan jedhaman kana adda baasuun agarsiisuudhaaf akkaataa jechoonni kun galmee jechootaa kana keessatti itti hiikaman waliin fakkeenya kanatti fufee jiruun haa ilaallu.

Fakkeenya 1.adda ma. 1. Fuula nyaaraa olii. 2. Xinneenya kan ibsu. 3. Hiree yookiin milkii gaarii.

Hiikni jecha kanaa osoo hinkennamin hafee jiru immoo “kophaa” kan jedhuudha. Hikka jecha kanaaf kenname kana hima keessa galchinee yoo ilaallu; *Miidhaginni uffata ati harra uffattee kan nama hundaarraa adda*.hima kana keessatti hiikni jecha “adda” jedhuu kophaa ta'uu hubachuun ni danda'ama.

Fakkeenya 2.Galmee jechootaa kana keessatti hiikni moggoo biraan madaalame hiika jecha “bu'aa” jedhuuti.Akkaataa kanatti fufee jiruun jechi kungalmees jechootaa kana keessatti hiikameera.

Bu'aa¹.Ma.Faayidaa (dantaa) daldala irraa argamu, gatii yawuu bitanii gurguran waannaa irratti dabalamu; *sadiin bitanii afuritti yoo gurguran tokko bu'aadha*.

Bu'aa².Ma.Dhibee yoo mardhimmaan nama warraaqe namatti dhagaahamu.

Hanqinni biraan mul'atu immoo hiika jechi kun unkaafi waamamsa isaa utuu hinjijjiiriin kennuu danda'u utuu hinibsin hafuudha. Hiikni jecha kanaa hin ibsamin hafe “waan irra kortanii jirtan irraa gadi kottaa” kan jedhu ta'uu danda'a. *Kuftanii osoo hincabin muka kanarraa bu'aa*. Hima kana keessatti hiikni jecha ‘bu'aa’ jedhu ‘gadi kottaa’ jechuutti hiikama.

Fakkeenya 3. Hiikni moggoo galmee jechootaa xiiyyeffannoo qorannoo kanaa ta’e keessaa fuudhame kan biroon jecha “dhugaa” jedhuudha. Jechi kun jecha moggoo kan jedhameef unka isaafi akkaataa waaminsa isaa osoo hinjijjiiriin hiika lamaafi ol qabaachuu waan danda’uufi. Hanqinni hiika jecha kanaan walqabatee galmee jechootaa kana keessaa argame immoo jecha kana akka jecha moggootti hinfudhatin hafuudha. Mee akkaataa jechi kun galmee jechootaa kana keessatti itti hiikame yaa ilaallu.

Dhugaa ad. Kan soba hinta’in, sirrii; “*dhugaa dubbataniiti lafa namatti dhiite buluu wayya*”

(Fuula 457)

Hanqinni jiru immoo akkaataa sagaleessuu utuu himijjiiriin hiika dabalataa jechi kun qabu kaa’uu dadhabuudha. Fakkeenyaaf, jechi kun “unachaa” jechuutti hiikamuu danda’a. *Buna keessan dhugaa taphadhaa.* Hima jedhu yoo ilaallu jechi ‘dhugaa’ jedhu kun ‘unachaa’ hiika jedhu qabaachuu akka danda’u hubachuun nidanda’ama.

Fakkeenya 4. Hiikni jecha moggoo galmee jechootaa kana keessatti madaalame kan biroon jecha “dibaabee” jedhuudha. Akkaataa hiikni jecha kanaa galmee jechootaa kana keessatti itti kenname haa ilaallu.

dibaabee¹ad. kan akka dibataatti nama gargaartu

dibaabee²ma. maqaa nadheenii

Hanqinni kenniinsa hiika moggoo kanarratti argamu hanqina jechoota fakkeenya 1 hanga 3 olitti ibsaman waliin walfakkaata. Hiiki dabalataa jecha kanaa “meeshaa yeroo aduu yookiin yeroo bokkaa ofirra qabatanii deeman; xilaa jechuudha.

Fakkeenya 5. Hiika moggoo inni biroon gabatee 6 olii keessatti madaalame jecha “balfa” jedhuudha. Akkaataa jechi kun itti hiikame mee haa ilaallu.

1. **Balfa** ma. Jibba guddaa irraa qoollifacha, dhaqni itti nama diriiruu dida, tuffacha.

(Fuula 30)

Hiikni jecha kanaaf kennamee arginu tokko qofaadha. Garuu immoo jechi kun jecha moggoo waan ta’eef akkaataa barreeffama jecha moggootiin adda baafamee lakkoofsi

gubbee jechaa kana gara mirgaatiin itti kennamee hiika inni qabu ibsuutu irra ture. Hiikni jecha kanaa hinibsamin hafe hiika “kosii” jedhamuudha. Kanaaf akkaataan itti jechi kun galmee jechootaa kana keessatti hiikame gahaa miti jechuun madaalameera.

Fakkeenya 6 Hiika moggoo “gomboo” jedhu galmee jechootaa kana keessatti hiikame filannoo madaallii waan ta’eef akkaataa itti hiikame waliin yaa ilaallu.

1. Gomboo¹ma. 1. taba hidda yookiin muka qal’aa maranii hidhanii gareen tokko yeroo konkolaachisu gareen biraan ‘alaalaa waraane tabatan’ geengoo. 2. Hidda yookiin muka qal’aa maranii, hidhanii, konkolaachisanii yookiin kuulchanii ittiin tabatan, geengoo.

Gomboo² ma. tuullaa yookiin dilbii qorarii kan yeroo rakkoon qoraanii dhalatu bobeeffatan

Gomboo³ “gongaa²” ilaalaa

(Fuula 158)

Hiika galmee jechootaa kana keessatti jecha “gomboo” jedhamuuf kenname irratti ciminni mullate hiika jechi kun qabu hedduminaan kennuuf yaaluudha. Karaa biraa immoo hanqinni mul’atu jechi kun ammayyuu unkuma kanaan hiika inni qabaachuu malu hin ibsin hafuudha. Fakkeenyaaf jechi kun hiika “wayyaa jirbii irraa hojjetamu gaabii fakkaatu jechuutti, akkasumas qodaa ijoollee xixiqqoon lagaa bishaan itti waraaban hanga isaa okkotee gadi ta’e” jechuuttis ni hiikama.

Fakkeenya 7. Akkaataa hiikni moggoo “fala” jedhu galmee jechootaa xiyyeffannoo qorannoo kanaa ta’e keessatti itti kenname haa ilaallu.

Fala ma. Akkaataa waan rakkisaa tokko ittiin hiikan; *waan kanatti fala barbaadi malee sinbaasu.*

(Fuula 116)

Galmee jechaa madaalliif dhiyaate kana keessatti jechi “fala” jedhu jecha moggoo ta’ee osoo jiruu akka jecha moggootti hinilaalamin hafeera. Kanumarraa kan ka’e hiika jechi kun galmee jechootaa kana keessatti kennameen alatti qabu osoo hinibsamin hafaniiru. Fakkeenyaaf, jechi kun hiika “tooftaa”, “tosha”, “mora” jechuutti hiikamuu nidanda’a.

Kanaafuu, hiikni jecha kanaaf kenname fayyadamtoota akkaataa quubsaa ta'een tajaajiluu hindanda'u jechuun madaalamee jira.

4.3.2. Jechoota Moggoo Unkaan tokko Ta'anii Hiikaafi waamsaan adda addaarratti

Afaan oromoo keessatti jechoonni hedduun unkaan tokko ta'anii hiika garagaraa kennan ni jiru. Akkaataan galmeen jechootaa madaalliif filatame itti jechoota akkasii xiiyyeffannoo keessa galche haala armaan gadiin madaalamera.

7. **Seenaa**¹ma. Dubbii marartuu garaa nama nyaattu, yookiin raafu; *Haasaa seenaa qabdu dhaggeeffatanii qalbiin waa nama yaaduu hindhiisu*

Seenaa² ma. Waan namni, sabni yookiin biyyi tokko keessa ture, kan ittiin yaadatamu, taarika

(Fuula 374)

Akkaataa unka jechootaatiin yeroo madaallu Ciminni kenninsa hiika jecha kanaa hiika jechi kun karaa adda addaa qabu lama kennamuudha. Madaallii akkaataa unkaatiin hanqinni mul'ate immoo jechi kun hiika biroo inni qabu hin ibsin hafuudha. Unkuma kanaan jechi kun garamanaatti ol galaa jechuutti hiikamuu danda'a, *ala hintaa'inaa ol seenaa.*

8. **Hodhaa**.ma. 1. Mi'a migiraa kan akka qabee, gundoo, leematii. 2. Akkaataa waa itti hodhamu

(Fuula 211)

Ciminni hiika jechaa kanaaf galmee jechootaa kana keessatti mul'ate hiika jechi kun qabu hedduminaan kennuuf yaaluu isaati. Hanqinni mul'atu immoo hiika jechi kun unkuma kanaan qabaachuu malu utuu hin ibsin hafuudha.fakkeenyaaf, jechi kun harma luugaa jechuutti hiikamuu danda'a.

9. **Galaa** ma. Nyaata yeroo karaa deeman nyaachuudhaaf qopheeffatanii fudhatanii deeman; *“shumburaan galaadhaa, kutataan garaadhaa,kutadhu yaa garaako hundatti waa'ee hinhimatani.”*

(Fuula 138)

Cminni kenniinsa hiika jecha kanaa irratti mul'atu hiika kenname himaan deggeruudhaan ibsuudha. Hanqinni mul'atu immoo jechi kun unkuma walfakkaatuun hiika biroo inni

qabaachuu danda’u hin ibsin hafuudha. Fakkeenyaaf, jechi kun nama biyya ykn saba ofii isaa dhiisee gara biyya ykn saba biraatti guurratee achi jiraatu jechuutti hiikamuu danda’a.

- 10. Gomboo¹ma.** 1. Taba hidda yookiin muka qal’aa maranii hidhanii gareen tokko yeroo konkolaachisu gareen biraa gareen biraan ‘alaalaa waraanee tabatan’ geengoo.
2. Hidda yookiin muka qal’aa maranii, hidhanii, konkolaachisanii yookiin kuulchanii ittiin tabatan, geengoo.

Gomboo² ma. Tuullaa yookiin dilbii qorarii kan yeroo rakkoon qoraanii dhalatu bobeeffatan

Gomboo³“ gongaa²” ilaalaa

(Fuula 158)

Hiika galmee jechootaa kana keessatti jecha gomboo jedhamuuf kenname irratti ciminni mullate hiika jechi kun qabu hedduminaan kennuuf yaaluudha. Karaa biraa immoo hanqinni mul’atu jechi kun ammayyuu unkuma kanaan hiika inni qabaachuu malu hin ibsin hafuudha. Fakkeenyaaf jechi kun wayyaa jirbii irraa hojjetamu gaabii fakkaatu jechuutti, akkasumas qodaa ijoollee xixiqqoon lagaa bishaan itti waraaban hanga isaa okkotee gadi ta’e jechuuttis ni hiikama.

4.3.3. Jechoota Masoorratti

Jechoonni lama yookaan lamaa ol jiran hiika walfakkaatu kanneen qaban jechoota walfakkii yookaan jechoota masoo jedhamu. Yaaduma kana cimsuun hayyoonni akka Gairnsfi Redman (1986), McCarthy (1990) fi McCarthy (1988) jechoonni masoo jechoota garee caaslugaa tokko keessatti argamaniifi jechoota hiika walfakkii qabaniidha jechuun jechoota masoo ibsanii jiru. Haata’u malee jechoonni guutuu guutuutti hiikaan tokko ta’an akka hinjirre hayyuun Plamer (1981) ibsee jira. Bu’uura ibsa hiika jecha masoo kunneen fayyadamuudhaan jechoota masoo galmee jechootaa xiyyeffannoo qarannoo kanaa keessatti ibsaman keessaa filachuun madaalaman haa ilaallu.

- 1. dansaad.** kan yaadatti, gurratti, ijatti nama gammachiisu, bareede, tolu, gaarii, ba’eessa.

(Fuula 85)

2. **handaaqqoo** ma. horii manaa kan qoolaan yookiin koochoon barriftu, kan buphaa buuftu (hanqaaqxu), kan kormaan halkan walakkaa booda iyyu, lukkuu
(Fuula 186)
3. **handariima**. gosa simbiraa, makoodii, buullaalaa, gugee, kurkuduu
(Fuula 186)
4. **hanqaaquuma**. waan handaaqqoon, simbirri, boftiifi kkfn. Buuftu. Kan wiciin keessaa baatu, buphaa, killee.
(Fuula 187)
5. **kiyyama**.dha. qabeenya ofii, sagaleen agarsiisan, *koo; manni kiyya fagoodha*.
(Fuula 249)
6. **maddii**. Ma. 1. Bitaa fi mirga fuulaa, boqoo; *maddiin isaa qoorraadha*. 2. bakka bitaa fi mirgaatti argamu; na maddii hinteessuu?
(Fuula 281)

Jechooti lakkoofsa (1-6)tti armaan olitti kun jechoota masoo galmee jechootaa xiyyeffannoo qorannoo kanaa ta'e keessaa akka fakkeenyaatti fuudhamaniidha. Jechooti masoo lakkoofsa 2,3 fi 4 irratti ibsaman sirriitti hiikni masoo isaanii kan kenname waan ta'eef akka cimina galmee jechootaa kanaatti madaalameera. Jechoonni masoo lakkoofsa 1, 5 fi 6 irratti ibsaman immoo hiiki isaanii kenname sirrii ta'ee garuu immoo hiikni masoo isaanii ammayyuu kan hafe jiraachuu agarra. Mee tokko tokkoo isaanii hiika galmee jechootaa kana keessatti ibsamaniin alatti jiran haa ilaallu.

Hiikni jecha masoo “Dansa” jedhuu lakkoofsa 1 olitti ibsame biraa hafe “misha, shaggaa, baroo” kan jedhamaniidha. Hiikni kun hafuun ammoo itti fayyadamtooti galmee jechootaa kanaa hiika jecha kanaa hafan kana akka biraatti akka hubatan taasisuun tajaajila kennuu malu hirrisa. Sadarkaa qulqullina galmee jechootaa kanas gadi buusa.

Hiika masoo jecha “kiyya” jedhu lakkoofsa 5 olitti hiikame biraa hafes yoo ilaallu jechi jecha masoo “tiyya” jedhuudha.

Jechi masoo “maddii” jedhu biraa hafan immoo “walcina, walbukkee, walbira” kan jedhamaniidha.

**Gabatee 8. Cuunfaa Jechoota Masoo unkaan tokko ta’anii waamsaafi hiikaan
gargar ta’an**

T/L	Jecha masoo filatame	Hiika masoo kenname	Hiikamasoo hinkennamin hafe
1	dansa ad. (Fuula 85)	kan yaadatti, gurratti, ijatti nama gammachiisu, bareede, tolu, gaarii, ba’eessa.	misha, shaggaa, baroo
2	Handaaqqoo ma. (Fuula 186)	horii manaa kan qoolaan yookiin koochoon barriiftu, kan buphaa buuftu (hanqaaqxu), kan kormaan halkan walakkaa booda iyyu, lukkuu	Hinjiru
3	handarii ma. (Fuula 186)	gosa simbiraa, makoodii, buullaalaa, gugee, kurkuduu	Hinjiru
4	Hanqaaquu ma. (Fuula 187)	waan handaaqqoon, simbirri, boftiifi kkfn. Buuftu. Kan wiciin keessaa baatu, buphaa, killee.	Hinjiru
5	kiyya ma.dha. (Fuula 249)	qabeenya ofii, sagaleen agarsiisan, <i>koo; manni kiyya fagoodha</i>	Tiyya
6	maddii ma. (Fuula 281)	1. Bitaa fi mirga fuulaa, boqoo; <i>maddiin isaa qooraadha</i> . 2. bakka bitaa fi mirgaatti argamu; na maddii hinteessuu?	walcina, walbukkee, walbira

Walumaa gala gabatee 7 kana keessatti jechooti masoo tarreeffaman akka fakkeenyaatti galmee jechootaa xiyyeffannoo qorannoo ta'e keessaa kan fuudhaman yeroo ta'u jechooti mosoo kun hiika hunda kan argatan akkuma jiran hiikimasoo isaanis kan hafe jiraachuu agarra. Hanqinaaleen mullatankun kan agarsiisan hawaasi Afaan Oromootti fayyadaman akkuma baayyatan jechooti masoo hiika walfakkii qabanis ni baayyatu. Kanaaf hawaasa afaanichatti tajaajilamu hunda bira gahuun hiika jechoonni qaban galmee jechootaa keessatti hammachiisuun qulqullina galmee jechootaaf barbaachisaa ta'a. Galmee jechootaa kana keessaa jechoota masoo madaalaman keessaa walakkaan hiika masoo isaan qaban keessaa hambisanii ibsuun hawaasa fayyadamu dogoggorsuu irra darbee qulqullina galmee jechootaa kanaafis gaarii hinta'u.

4.3.4. Jechoota Hiika Heeddeerratti

Jechoota hiika heddeen jecha hiika tokkoo ol qabu kan agarsiisuudha. Kana jechuun unki xiinqooqaa tokko hiika tokkoo ol bakka bu'uu danda'a jechuudha. Kana hubachuuf immoo hima keessatti galchuun hiika jacha sanaa kennuun gaarii ta'a. Hayyuun Sutton (1995) yaada kana yeroo ibsu, jecha tokko akkuma jiruun ilaaluun yookiin dhaggeffachuu qofaan hiika itti kennuurra jecha sana xiinxaluu, madaaluufi akkaataa qabiyyeetiin hima keessatti tajaajiluun hiika jecha tokkoo kennuun filatamaadha jedha. Yaada kana bu'uura godhachuudhaan galmee jechootaa xiyyeffannoo qorannoo kanaa keessaa jechoota hiika heddee madaalliif filataman hiika kenname walii yaa ilaallu.

1. Afaa¹. ma. **1.** marga yookiin baala mana keessa firfirsan, 2. Waan itillee jala afatan.

Afaa². ad. baayyee yookaan waan gatii guddaa hinbaafne.

(Fuula 6)

Ciminoonni kenniinsa hiika jecha kanaa galmee jechaa kana keessatti mul'atan 1. Garee jechaa karaa adda addaan agarsiisuun jijjiirama hiika isaanii waliin qaban kennuu, 2. Hiika karaa adda addaa keennuuf yaaluun nimul'ata. Hanqinni mul'atu immoo garaagarummaa hiika kennamee hima keessa galchuun agarsiisuu dhabuudha.

2. Badaa¹. ad. Gaarii kan hinta'in, kan tolaa hinhojjenne, hamaa; *Dafqa (horii)* nama biraa nyaachuun badaadha.

Badaa². da.go. 1. Kan ammi isaa baay'ee ta'e; *nama badaa yaamtee bakkee teessumaa baay'istee qopheeffattee?* 2. Baayyinaan, hara malee; *manni ati ijaarratte badaa bareeda.*

Badaa³. ma.lafa qotamee hinbeekne, bajjii; *Qotiilee gurguddoo malee mirgooleen badaa hinqottu.*

Badaa⁴. ma. bakkee ibiddi itti boba'u; *Badaan nama jalaa qorruu nama haa'oolchu.*

(Fuula. 27)

Hiika jecha kanaaf kenname yeroo ilaallu garee isaa jijjiiruun hiika adda addaa kennuu akka danda'u agarsiisuun cimina galmee jechaa bakka kanatti ilaalameedha. Hanqinni argame immoo hiika jechi kun qabaachuu danda'u kallattii hundaan ilaaluu dhabuudha. Fakkeenyaaf jechi unki isaa osoo hinjijjiiramin hiika “miliqaa” jedhu qabaachuu akka danda'u hinagarsiifne.

3. Gombisaa¹. ma. qadaada eelee buddeenaa kan suphee irraa yookaan faltii irraa hojjetamu

Gombisaa². 1. Ijaara muka irraa ijaaramee midhaan itti naqamu, gootaraa. Baaxii gootaraa

(Fuula. 157)

Hiika jecha kanaaf galmee jechootaa kana keessatti kenname yeroo madaallu hiikni jechi kun qabu garee jechaa isaa ibsuun hiika lama kennuuf yaaluu ciminatti ilaalla. Karaa biraa immoo hanqinni kenniinsa hiika jechaa kana irratti mul'atu hiika kenname hima ittiin ijaaruun garaagarummaa jiru hinibsin hafuudha. Hanqinni biraan mula'atu immoo jechi kun unki isaa osoo hinjijjiiramin hiika “gadi galagalchaa” jedhu kennuu akka danda'u hin ibsin hafuudha.

4. Hodhaa.ma. 1. Mi'a migiraa kan akka qabee, gundoo, leematii. 2. Akkaataa waa itti hodhamu

(Fuula 211)

Akkaataa hiikni jecha kanaa itti kenname yeroo madaallu ciminni jiru garee jecha kanaa ibsuun hiika jechi kun kennuu malu ibsuudha. Jecha kana unka isaa osoo hinjijjiirin hiika biraa inni kennuu danda'u utuu hin ibsamin hafeera. Jechi kun hiika “harma Ykn. Mucha

luugaa) jedhu kennuu danda'a. Bifa biraan immoo hiika "kirriifi lilmoo fayyadamuun wal qabsiisaa" jedhu kennuu danda'a.

- 5. Ooluu** go. 1. Bakka deemuuf hedatan dhaquu dhiisuu. 2. Oolaa ta'uu, maseenuu. 3. Hamaa jalaa bawuu; *barumatu du'a oolche*.

(Fuula 319)

Cimina hiika jecha kanaaf galmee jechootaa kana keessatti kenname yoo madaallu; hiika irra keessaa jechi kun qabu kennuudhaan himaan deggaruun caalaatti ifa gochuuf yaaluudha. Hanqinni mul'atu immoo unki jecha kanaa osoo hinjijjiiramin hiika inni kennuu malu kan biraan hafee kan jiru ta'uudha. Fakkeenyaaf, jechi kun gargaarsa yeroo dhiphinaa namni namaaf taasisutti hiikamuu danda'a. "*Oolmaakee baasee hinfixu galatoomi*"

- 6. Suphee** ma. Biyyee diimaa eeleen biddeena, okkoteen, huubboofi kkf irraa hojjetemu. *Macaafni qulqulluun namni suphee irraa hojjetameeti waaqni hafuura itti godhe jedha*. 2. Mi'a suphee diimaa kana irraa qophaa'u.

(Fuula 389)

Ciminni kenniinsa hiika jecha kanaa galmee jechootaa kana keessatti argamu hiika jechi kun qabu kenname himaan deggeruudha. Hanqinni argame immoo unki jecha kanaa osoo hinjijjiiramin hiika biraa kennuu akka danda'u osoo hin ibsin hafuudha. Fakkeenyaaf, jechi kun hiika "waan ciccitaa ta'e walitti hodhee" jechuutti hiikamuu danda'a. Hima keessa yoo galchine; *rakkoof malee namni kamiyyuu uffata suphee uffachuu hinjaallatu*.

- 7. Ija¹** ma. Gumaa midhaanii ykn mukaa

Ija² ma. Qaama ittiin waa ilaalan ykn argan

(Fuula 219)

Hiika jecha kanaaf kenname yeroo madaallu ciminni mul'atu hikka jechichi kun qabu keessaa lama kaa'uuf yaaluudha. Hanqinni kenniinsa hiika jecha kanaa keessatti mul'atu immoo hiika kennaman himaan hindeggerin hafuufi hiika biroo jechi kun qabu utuu hin ibsin hafuudha. Fakkeenyaaf, akkuma firii mukaatiin ija mukaa jennu boolla buddeena irratti argamuunis ija buddeena jenna. *Buddeen har'a laaqana irratti nyaanne ija waan qabuuf hedduu natti tole*.

8. Aarfama ma. Akka aaru godhama.

(Fuula 1)

Jecha hiikame kana akkaataa hiika jechootaatiin yeroo madaallee ilaallu akka ciminaatti wanti fudhatamu nijira. Fakkeenyaaf, jecha hiikame kanaaf garee jechootaa kennuun, bifa gabaabaafi ifa ta'een hiika jechichaa teessisuuf yaaluun ni mul'ata. Karaa biraa yeroo madaalamummoo hanqinni mul'atus jira. Hiiki jecha kanaaf kenname osoo himaan hindeggeramin hafuudha. Kana malees unki isaa osoo hinjijjiiramin jechi kun hiika “wareegama” jedhu ni qabaata. Kana jechuun hiikni jecha kanaaf kenname sakkatta'iinsa barruulee Oromoo gadifageenyaan kan hinqabne ta'uu illee namatti kan agarsiisuu ta'a. Akka skkatta'a barruulee irraa hubachuun danda'amu hiikni jecha tokkoof kennamu hangadanda'aame hiika jechi sun affanicha keessatti qabu hunda duguuganii akka galchan ibsa. Kanaafuu, hiikni jecha “aarfama” jedhu kanaaf galmee jechootaa kana keessatti kenname fedhii fayyadamtootaa guutuu damnda'a jechuun waan nama rakkisuuf hanqina qaba jechuun madaalamee jira.

9. Abjuu ma. 1. Waan hirriba keessa namatti mul'atu, dhufu yookiin argan. 2.

Waan dhugaa hintaane, soba; *odoo hinhojjetin nan sooromaan abjuudha.*

(Fuula 3)

Hiika jecha kanaaf kenname yeroo madaallu hawaasa afaanicha dubbatu keessatti hiika jechi kun qabu tarreessuuf yaalamuun akka ciminaatti fudhatama. Hiika jechaa kenname yeoo madaallu immoo hanqinni mul'atu nijira. Fakkeenyaaf, “dhufu yookiin argan” jedhamee hiikni kenname ifaa miti. Akka yaada hiiktota kanaatti hubachuun kan danda'amu namuma afaan kana akka Afaan 1^{ffaa}tti fayyadamu gargaaruuf kan hiikni akkasii kenname fakkaata. Namni galmee jechootaa kana fayyadamu yoo afaan Oromoo akka afaan lammaffatti kan itti fayyadamu ta'e hiika kenname kana karaa sirrii hin taaneen hubachuu danda'a. Hiikni kun osoo “waan hirriba keessa namatti dhufu, waan hirriba keessa argan” jedhamee hiikamee caalaatti ifa waan ta'u fakkaata. Hiika jecha kanaaf lakkoofsa 1ffaa irratti kenname hima keessa galchuun ibsuu dhiisuun hanqina biroota. Sababni isaas hiikni lakkoofsa 2ffaa irratti kenname himaan waan deggerameef caalaatti mul'atee hiikni lakkoofsa 1ffaa irratti kennamee dhokachuu akka danda'u waan taasisuuf.

Karaa biro immoo hiikni jecha “abjuu” jedhu hiika “mul’ata” jedhamutti hiikamuu waan danda’uuf kunis of danda’ee hiika keessatti barreeffamuutu irra ture. Walumaa gala yeoo madaalamu adeemmsi hiikni jecha kanaaf galmee jechootaa kana keessatti kenname quubsaa miti jechuun madaalameera.

10. Aggaamuu go. Waantokko gochuuf yaadanii dhiisuu.

(Fuula 8)

Hiika jecha kanaaf kenname yeroo madaallu, Jecha kanaaf hiikni kennamee jiraachuun cimina ta’uu agarra. Gama biraatiin yeroo madaallu immoo hanqinni mul’atu, hiikni jecha kanaaf kennamuu qabu baayyee ta’ee utuu jiruu hiika tokko qofti kennamee jira. Jechi “aggaamuu” jedhamu hiika kenname kanaan ibsuurra “waan tokko gochuuf yaadanii tarkaanfii fudhachuuf miira’anii qophaa’uu”hiika jedhuttti ballinaan beekama. Fakkeenyaaf, waa rukutuuf harka yookaan ulee olkaasuu. Hiikni biroon jecha kana sirriitti bakka bu’u hin kennamne. Fakkeenya, aggaamuu jechuun “abbaluu” jechuutti bakka itti hiikamu qaba. Hiikni biroon jecha kanaaf kennamus nijira. Akka fakkeenyaatti yoo ilaalle “*waan nateellaatti hafe dhiisee waan durakoo jirutti nan aggaama*”hima jedhu yeroo ilaallu waan durakoo jiru raawwachuuf nandhama’a hiika jedhu qabaachuu isaa agarra. Walumaa gala adeemsi ittiin hiikni jecha kanaaf kennameefi hiikni kenname hanqina waan qabuuf fayyadamtootaaf tajaajila quubsaa hinkennu jechuun madaalameera.

11. bal’aa ad. Kan dhiphaa hinta’in, kan keessi guddaa yookiin walirraa fagaatu.

Mana bal’aa ijaarratee waan mi’aan hinguunneef ona fakkaata.

(Fuula 29)

Jecha kanaaf akkaataa itti hiikni kenname yeroo ilaallu, hiika kenname ifa gochuuf hima ittiin ijaaruuf yaalameera. Hiikni jecha kanaaf kennamu hedduu ta’ee utuu jiruu garuu hiikni tokko qofti kennamee jira. Hiikni jecha kanaa nama iji isaa dalga ilaalu hiika jedhu qabaachuu danda’a. kanaaf iyyuu gama tajaajilaatiin hikni jecha kanaaf kenname yeroo ilaallu quubsaadha jedhanii fudhachuun nama rakkisa..

12. cafcarii adj. qabeenya guutuu kan alaa manaa hir'ina hinqabne.

(Fuula 62)

Hiika jecha kanaaf kenname yeroo ilaallu sirrii ta'ee garuu immoo hiikni tokko qofti kennamee jiraachuun hanqina galmee jechaa kanaati. Jechi kun karaa biraa “dhoqqee” jechuuttis bakka itti hiikamu waan qabuuf sakatta'anii hiika dabalataa kennuuf qopheessitooti yaalii kan hintaasisne akka ta'e namatti agarsiisa. Ulaaga kenniinsa hiikaanis yeroo madaalamu akkaataan jecha kanaaf hiikni itti kenname quubsaa miti jechuun madaalame.

13. Calleeffamuu go. Qilleensatti kennamuu, qulqullaa'uu

(Fuula 63)

Hiikni jecha kanaaf kenname yeroo madaalamu sirrii ta'ee garuu immoo hiika biraa jechi kun qabu uummati Oromoo ballinaan beekuufi itti fayydamutti hin hiikamin hafuutu mul'ata. Fakkeenyaaf, “*Bunni sun gabaatti geeffamee calleeffameera.*” Hima jedhu keessatti hiikni nuti irraa argannu qilleensatti kennanii qulqulleessuu osoo hintaane bunicha qarshiitti jijjiiruu akka ta'e hubanna. Karaa biroo immoo hiikni “qilleensatti kennamuu” jedhu calleeffamuu bakka bu'u hin danda'u. Kanaafuu gama ulaagaa madaallii galmee jechootaatiin yeroo madaalamu hiikni galmee jechaa kana keessatti kenname gahaadha jechuun hindanda'amu.

14. Cuma ma.1. Gafata farsoo yookiin bunaa, siicoo 2. Gafata garaacha keessaa bawu; *cumaa hoolaa biqiltuu geeshoo jalatti nage.*

(Fuula 72)

Hiika jecha kanaa yeroo ilaallu hiika lakkoofsa 1 irratti ibsame keessaa jechi “gafata” jedhu ofuma isaayyuu hiika biroo waan barbaaduuf hiikni lakkoofsa 1 kan irratti ibsame salphaatti hubachuuf nama rakkisa. Hiikni jecha kanaa ballinaan hawaasi itti beeku “miciraan” kan jedhamu hinibsamne. *Boqoolloon kun cumaa hinqabu xobbeedha.* Hima jedhu keessatti cumaan hiika miciraan jedhu qaba. Hiikni lakkoofsa lammaffaatti kenname garuu hiika sirriifi himaan deggerame waan ta'eef jechicha caalaatti ibsa.

15. Falfalamuu go. 1. Qolli irraa baafamuu. 2. Ifatti baafamuu

(Fuula 117)

Hiika jecha kanaaf kenname irratti ciminni mul’atu hanga danda’ame hiika adda addaa lama kennuuf yaaluudha. Hanqinni mul’atu immoo 1. Hiika himaan deggeruu dhiisuu. 2. Hiika osoo unka jecha kanaa hinjijjiirin kennamu osoo hinkenninhafuudha. *Obbo Tolaan konkolaataa irraa waankufeef miilli isaa falfalamuu hinoolu.* hima jedhu keessatti hiika jechi kun qabu “caccabuu” ta’a. Fakkeenya, “kufee miilli isaa falfalame” jechi jedhu yeroo hiikamu “ kufee miilli isaa caccabe jechuu ta’a. Walumaa galatti hiikni jecha kanaaf kenname hanqina waan qabuuf tajaajilamtoota galmee jechootaa kanaaf tajaajila gahaa kennuu akka hindandeenyetti madaalame.

16. Hamilee ma. 1. Gayiisa fuudhaafi heerumaa. 2. Gudunfaa bunaa kan jaarsonni qabatnii mana warra intalaatti geessan.

(Fuula 185)

Ciminni kenniinsa hiika jecha kanaa irratti galmee jechootaa kana keessatti mul’atu hiika jechi kun qabaachuu malu jedhamee sadarkaa qopheessitootaatti yaadame ibsamuudha. Hiika jecha kanaaf kenname yeroo madaallu garuu dogoggorri mul’atu, hiika biroo jechi kun ballinaan ittiin beekamu “oonnachiisuu” kan jedhamu hin ibsin hafuudha. Fakkeenyaaf nama waltajjiitti bahee nama bohaarsuuf “hamilee kennaafi” hima jedhu keessatti hiikni jecha kanaaf kenname hiika galmee jechootaa kana keessatti kenname hin ibsu. Kanaaf jecha kanaaf akkataa hiikni itti kenname quubsaa miti jechuun madaalamee jira.

17. Joora .ma. 1. Gara badiisa. 2. Jiruu malee deeminsa.

(Fuula 235)

Cimina kenniinsa hiika jecha kanaa madaaluun yeroo ilaallu hiika adda addaa jechichi qabaachuu malu kennuuf yaaluutu mul’ata. Hiika jecha kanaaf kennameefi akkaataa hiikni itti kenname yeroo madaallu immoo hiikni jecha kanaaf kennamuu maluu hedduu ta’ee osoo jiruu hiikni miiraan walfakkaatan lama qofti kennamee jiraachuu agarra. Hiika kenname caalaatti ibsuuf hima ittiin ijaaruuf wanti yaalame hinjiru. Hiikni jecha kanaaf malu garuu immoo hin ibasamin kan hafe “huuqqina” kan jedhu ture.

18. Kamkamuu go. Ifa kennuu; *fuulli ishee hurjii caalaa kamkama.*

(Fuula 241)

Akkaataa hikni jecha kanaaf itti kenname yeroo madaalamu ciminni mul'atu hiika jechichaaf kenname caalaatti ibsuuf hima ittiin ijaaruudha. Hiikni kenname sirrii ta'us hiika tokko qofa kennuun akka hanqinaatti madaalamee jira. Fakkeenyaaf hiikni jechi kun balliinaan ittiin beekamu “hafuuruu, kaka'uu, kanas sanas butuu, roora'uu” kan jedhamaniin ta'ee garuu immoo galmeen jechootaa kun hiika kana hinkennin hafuun hanqinatti madaalamee jira.

Waluumaa galatti jechoota akka fakkeenyaatti mata duree kana jalatti madaalaman yeroo ilaallu jechoonni hedduun hiika hedduu qabaachuu akka danda'aniidha. Galmeen jechootaa xiiyyeffannoo qorannoo kanaa ta'e immoo hiika jechootaa karaa adda addaa hiikuuf yoo yaaleyyuu uummati Oromoo hedduummachuufi teessuma lafaa baayyee bal'aa ta'e irra handaara lafaa tokkoo hanga handaara lafa biraatti faca'ee waan jiraatuuf loqodaanis ta'e itti fayyadama jechootaatiin hiika inni qabu hunda dachee uwwisa afaanichaa hunda gahanii qorachuun hiika inni bakka adda addaatti qabu adda baasanii kaa'uuf hin yaalle. Kun immoo kaayyoo itti fayyadama galmee jechootaa hirrisuu waan danda'uuf akka hanqinaatti madaalamee jira

4.3.5. Hiika Kenname Himaan Deggeruurratti

Hiika himaan deggeruun ibsuun hiika kenname caalaatti akka ifa taasisu beekamaadha. Yaaduma kana (Swanepoel, 2003fi Newell, 1994) akka ibsanitti hiika jecha tokkoof kennamu caalaatti ifa gochuuf hima tokko yookaan hima lama, hamma danda'ametti yaada qopheessaa galmee jechootaa keessaa osoo hintaane kitaaba keessaa fuudhuun ittiin ibsuun gaariidha jedhu. Yaada kana bu'uura godhachuun jechoota galmee jechootaa xiiyyeffannoo qorannoo kanaa ta'e keessaa funaanaman gama himaan deggeruuf dhiisuutiin akkaataa gabatee armaan gadiin haa ilaallu.

Gabatee 9. Madaallii hiika jechootaa kenname himaan deggeruun walqabate

T/L	Jecha hiikaaf dhiyaate	Hiika kename	Himaan deggerameeraa?		Fuula
			Eyyee	Lakkii	
1	Addooyyee	Maqaa hiriyyaan durbaa ittiin walwaamtu, hiriyyooma durbaa		X	6
2	Been	Nama biyya tokkoo		X	39
3	Boffee¹	Furdaa keessi isaa jabeenya hinqabne		X	47
4	Cigaduu go.	Xiiqii qabachuu, ittiin mormuu		X	66
5	Goma ad	Kan homaa rakkoo hinqabne, fayyaa		X	157
6	Gursummaa ad	Dubartii dhirsa jalaa baatee qophaa teessu, asmaaree		X	173
7	Hirmii ma	Nyaata qulqulluu hinta'in, kan amantiin balfame, baktii		X	204
8	Luqquma ma	Nyaata akka malee afaan guutanii nyaatan, humacha, tuqacha		X	276
9	Sirriiqa ma	Kooraa (boonaa) deemsa		X	380
10	Sorsa ma	Waan yeroo aarsan urgaawu, ixaana		X	385
11	Dhaadannaa ma	Jecha gababduu jagnummaa yookiin gootummaa namaa kakaasu		X	441
12	Dhilbee ad	Farda yookiin qotiyyoo leenjisa dide		X	453
13	Nyamu go	Ariitiidhaan yookiin dafanii waantokko afaaniin qabuu, nyam gochuu		X	461
14	Shanaa ma	Daakuu yeroo midhaan hororan (daakan) bullaa'ee jala darbu		X	466

Gabatee lakkoofsa (8) olii irraa hubachuun akkuma danda'amu jechoonni hiikni isaanii kennamanii kan jiran ta'ee hiika kana caalaatti ifa gochuuf himaan deggeruun hin dandaa'amne. Kun immoo seera galmee rakkoo mataa isaa danda'e qaba. Rakkoo kana keessaa tokko namni Afaan Oromoo akka afaan lammaffaatti fayyadamu yoo galmee jechootaa kana dubbise odeeffannoo quubsaa irraa argachuu hindanda'au; hiika kennmes salphaatti hubachuuf nirakkata. Darbee immoo uummati Afaan Oromoo akka afaan dhalootaatti fayyadamu mataan isaa loqoda garaa garaa waan qabaatuuf loqoda biraa hubachuu irratti ni rakkata. Osoo hiikni kenname himaan deggerameera ta'ee rakkoon kun hinmullatu ture. Kanaaf galmee jechootaa kun gama hiika kenname himaan deggeruutiin hanqina akka qabutti madaalamee jira. Dabalataanis bakka itti hiikni himaan deggeramuuf yaalamettis maddi hima sanaa hineeramin hafuun dogoggora.

4.3.6. Fufaa Darbaarratti

Akka hayyoonni galmee jechootaa kanneen akka Neilson (2003) ibsanitti, jiraachuun fufaa darbaa fayyadamtoota galmee jechootaa hiika jecha tokkoo baruufi hiika jechi sun jecha unka addaan barreeffamuu waliin tokko akka ta'e akka hubatan gargaara jedhu. Jechi tokko unka lama qabaachuu danda'a. Jechoonni akkasii akkuma dabaree qubee isaaniitti galu. Hiikni garuu isa tartiiba qubee keessatti dura dhufeef kenname. Isa booda dhufuuf immoo hiika isa kan duraatiif kennameefiitti fufaa dabarfama. Haaluma kanaan jechoota gabatee armaan gadii keessa jiran haa ilaallu.

Gabatee 10. Jechoota fufaa darbaan madaalaman

T/L	Jecha fufaa dabarfamaa	Jecha hiika argate	Fuula irratti argaman
1	Aaddachiisuu	Haaddachiisuu ilaalaa	1
2	Faarfamuu	Faarsamuu ilaalaa	114
3	Haanxaa	Haanxii ilaalaa	178
4	Heera	Seera ilaalaa	199
5	Hinjifannaa	Injifannaa ilaalaa	203
6	Hintala	Intala ilaalaa	203
7	Hirkacha	Irkacha ilaalaa	204
8	Hirkisa	Irkisa ilaalaa	204
9	Hitichuu	Itichuu ilaalaa	205
10	Hiyyuu	Iyyuu ilaalaa	205
11	Hokkoltuu	Okkoltuu ilaalaa	207
12	Hokkola	Okkola ilaalaa	207
13	Hongee	Ongee ilaalaa	208
14	Hoo ²	Yoo ilaalaa	208
15	Hobdii	Ogdii ilaalaa	206
16	Horma	Orma ilaalaa	211
17	Mata jaboo	Omborii ilaalaa	290
18	Qofforaa	Qonforaa ilaalaa	340
19	Simboo	Surraa ilaalaa	378

Jechoota gabatee armaan olii lakkoofsa (9) keessatti tarreeffaman yoo ilaallu hundi jechoota tartiiba qubeetiin dura dhufanii hiikni isaanii jechoota tartiiba qubeetiin isaan booda dhufanitti fufaa dabarfamanii jiru. Kun immoo seera akkaataa jechoonni unka lama qabatanii hiika walfakkaataa qaban ittiin hiikaman kan faallessu waan ta'eef galmeen jechootaa xiyyeffannoo qorannoo kanaa ta'e gama kanaan hanqina akka qabutti madaalameera.

4.3.7. Odeeffannoo Caaslugaa Kennuurratti

Mata duree kana jalatti qorattuun qorannoo kanaa galmee jechootaa afaan Oromoo kana gama odeeffannoo caaslugaatiin madaaltee jirti. Odeeffannoon caaslugaa sadarkaa qulqullina galmee jechootaa ittiin madaalan keessaa isa tokkoodha. Galmeen jechootaa Afaan Oromoo madaallii qorannoo kanaatiif filatame odeeffannoo hormaataa (Fakkeenya, nama, korniyaa, lakkoofsa, kkf) akkaataa horsiisaa sirna caaslugaa keessatti, sadarkaa addeessaa, caasluga idilaa'aa hintaane, latiilee seensa jechootaafi kkf. irratti madalamee jira. Haaluma kanaan galmeen jechootaa xiyyeffannoo qorannoo kanaa ta'e kun jechoota hiikaaf dhiyaatan garee jechaatti ramadee bakka barbaachisoo ta'anitti immoo lakkoofsa galchee jira. Karaa biroo immoo jechoota saalfii ta'an hammattuu () keessatti ibsee jira. Haaloti kun cimina galmee jechootaa kanaa yeroo ta'an odeeffannoo baayyee barbaachisoo ta'an hin ibsin hafuun hanqina galmee jechootaa kanaatti madaalameera.

Akka Girmaa (2006) ibsetti, barreessaan galmee jechoottaa tokko dirqama hayyuu qorannoo afaanii ta'uu baatus yoo xiqqaate beekumsa akaataa ittiin jechoota garee isaaniitti ramadan qabaachuu qaba jedha. Sababiin isaa immoo namni tokko yeroo jecha tokkotti fayyadamuu barbaadu, hiikaafi odeeffannoo caasluga isaa argachuu ni barbaada. Namoonni afaan tokko dubbatan hedduun isaanii odeeffannoo caasluga jecha itti fayyadamanii waliin dubbatanii kan hinbeekneedha. Sababuma kana bu'uura godhachuudhaan beektoonni qophii galmee jechootaa keessatti odeeffannoo caaslugaa galmee jechootaa af-tokkee, af-lamee, af-sadeefi kkf dabaluun barbaachisaa akka ta'e ni eeru. Akka Landau (1998) ibsutti odeeffannoo caaslugaa galmee jechootaa keessatti dabaluun namoota afaanicha akka afaan lammaffaatti fayyadamaniif irra caalaa bu'a qabeessummaa akka qabutti ibsa. Bifuma walfakkaatuun Atkins (1998) akka addeessetti miidhagni galmee jechootaa kan uumamu xiinhiika caalaa odeeffannoo caaslugaf dursi yoo kennameedha jedha. Akka hayyuu kanaatti odeeffannoon caaslugaa galmee jechootaa keessatti hammatamuu qaban kanneen akka (maqaa, gochimaa, dabal gochaa, addeessaa, fi kkf), akkaataa filannoo jecha daangessuu agarsiisuu, caasaa gochima darbeeyyiifi miti darbeeyyii hima keessatti jiru faadha jedha.

Akka Landau (1998) tti odeeffannoo caasluga jechootaa garagaraa galmee jechootaa darán kan dabaluu ta'uu ibsee jira. Walitti dhufeenya galmee jechootaa fi odeeffannoo caasluga gidduu jiru Jackson (1985) akka ibsetti caasluginiifi galmeen jechootaa falmii tokko malee guutuu waltaasisu jedha. Kirkness (2004) xinsagaafi odeeffannoon caasluga jecha waliin walitti dhufeenya kan qaban ta'eeti jechaaf baayyee bu'a qabeeyyiidha. dhibiinsi odeeffannoo caasluga immoo sadarkaan qulqullina galmee jechootaa akka gadi bu'u tasáisa. Galmeen jechootaa qorannoo kanaa odeeffannoo caasluga keessaa muraasa qofa kaa'ee kan jiru ta'ee agarraa. Mee jechoota armaan gadii galmee jechootaa xiiyyeffannoo qorannoo kanaa keessaa fuudhaman haa ilaallu.

1. **akkeessaa** ma., ad. 1. Kan nama akkeessu. 2. “akkeessa” ilaalaa (**Fuula 11**)
2. **birrifannaa** ma. 1. eegee urgufee namatti dhufu simannaa yookiin (sareedhaaf). 2. “shilee” ilaalaa (**Fuula 43**)
3. **bullaa**¹ ad. Kan daakamee bullaa'e, bullaa'aa; ororamaa dhiisiitii bullaa'aa naakenni
bullaa² ma. daalacha bifa harree
- bullaa**³ ma. gosa nyaataa kan cuunfaa warqee daraare irraa qophaa'u (**Fuula 55**)
4. **cafcafi** ad. qabeenya guutuu kan alaa manaa hirrina hinqabne (**Fuula 62**)
5. **corqa** ad. bilchina dhaba yookiin firee naqacha (**Fuula 71**)
6. **dambalii** ad. 1. bishaan dambali'aa. 2. Qabeenya irraa hafa; horiin isaa dambaliidha, as ga'ee deebii hinqabu. 3. Bishaan garba ciisaa kan qilleensi asiifi achi oofu, kan markaba garagalchuu danda'u. (**Fuula 83**)
7. **diida** ma. bakka keessa jiranirraa bakka achi fagaatu, keessumattuu lafti isaa kana jedhamee kan hinbeekamin. *Diida deeme*. (**Fuula 92**)
8. **dubartii** ma. 1. Nama dhalaa kan dhiira hinta'in, nadheen; *dubartiin ijoollee hortee guddifti*. 2. Dhiira sodaatu, xeellaa; *kun dhiira mitidubartiidha* (**Fuula 101**)
9. **dhiyoo** ma. 1. bakka fageenya hinabne. 2. Guyyaa yookiin yeroo gabaabaati (**Fuula 455**)
10. **dhugaa** ad. kan soba hinta'in, sirrii (**Fuula 457**)

Fakkeenya armaan oliirraa yeroo ilaallu gareen jechootaa jecha hiikaaf dhiyaatetti aanee kaa'ameera. Odeeffannoon caasluga biroon kenname immoo lakkoofsa.

Gabatee 11. Cuunfaa madaallii odeeffannoo caaslugaan walqabate

T/L	Qabxiilee odeeffannoon caaslugaan irratti ilaalaman	Jira	Hinjiru	Ibsa
1	Jechoota gareetti qooduun agarsiisuu	√		
2	Jechoota garee jechaa tokkoo olqaban agarsiisuuf yaaluu	√		
3	Bakka barbaachisoo ta'anitti odeeffannoo horsiisaa (lakkoofta, korniyaa, sababa, bamaqaa, hennaa,)		√	
4	Latiilee jechaa kaa'uu		√	
	Waliigala	2/4	2/4	

Gabatee lakkoofta (10) irraa hubachuun akkuma dandaa'amu galmeen jechootaa xiyyeffannoo qorannoo kanaa ta'e odeeffannoo caaslugaan barbaachisoo ta'an keessaa muraasa qofatti akka fayyadame agarra. Odeeffannoo biroon kan hinhammatamin hafan waan ta'eef sadarkaan qulqullina galmee jechootaa kun gadi bu'aadha. Kanaafuu tajaajila maamilli irraa argachuu qabu guutuu irratti hinqina qaba.

4.3.7. Hiika Kenname Fakkiin Deggeruurratti

Kenninsa hiika jechootaa keessatti yeroo hunda utuu hintaane bakka barbaachisaa ta'eefi haalli isaa fakkiin deggeruuf mijataa ta'etti galmeen jechootaa hiika kennu irra caalaatti ibsuuf fakkiin deggeruun barbaachisaadha. Yeroo tokko tokko immoo fakkiin deggeruun baayyee barbaachisaa ta'ee argama. Sababni isaa inni guddaan jecha qofaan hiika kenname gahaa taasisuun yeroo itti baayyee ulfaatuu ni jira. Jechoota gabatee armaan gadii keessatti kennaman mee haa ilaallu.

Gabatee 12. Jechoota Madaallii hiika jechootaa fakkiin deggeruun walqabate

T/L	Jechoota filataman	Hiika kenname	Fuula irratti argamu
1	Dombii	Barcuma xinnoo lafa biree irraa hijjetamtu kan miilla lama, sadii, afur qabdu. Dalgee	98
2	Geejjiba	Horii fe'umsaa	149
3	Hubboo	Mi'a suphee irraa hojjetamu, kan dubartiin ittiin bishaan waraabbattu	212
4	Kittaa	Uffata ijoollee kan bitaafi mirgaan baqaqaa qabu, gaddiroo	248
5	Magaazii	Sibiila yookiin meeshaa ilkaan hedduu qabu	281
6	Odaa	Muka guddaa qilxuu fakkaatu	314
7	Risaa	Hallaattii hundarra guddaa humna qabeessa kan f;agoodhaa waa arguu danda'u	359
8	Sardiida	Bineensa daggalaa,	371
9	Waancaa	Mi'a gaafa horii irraa hojjetamu kan ittiin itti waa dhugan	412
10	Yeeyyii	Gosa bineensaa waangoon fakkaattu	436
11	Shala	Bineensa akka bosonuu	464

Jechoota gabatee armaan lakkoofsa (11) armaan olii keessatti tarreeffaman yoo ilaallu fakkeenyaaf sardiia salphaadhumatti ifa taasisuuf fakkii sardiidaa kaa'uun nidanda'ama ture. Hiika jechaan ibsame caalaa fakkiin miidhagina itti horuun hiika jechichaa ibseetu akka hin irraanfatamneef immoo boca isaa sammuu namaa keessa kaa'a. Kanaaf iyyuu galmeen jechootaa xiyyeffannoo qorannoo kanaa ta'e jecha dibaabee jedhamu kana fakkiin deggeruun ibsuu dhabuun akka hanqinaatti madaalamee jira.

Jecha kittaa jedhus yeroo ilaallu hiikni kenname Uffata ijoollee kan bitaafi mirgaan baqaqaa qabu, gaddiroo kan jedhu caalaatti akka ifoomuuf fakkii kittaa kanaa kaasuun agarsiisuun baayyee barbaachisaa ture. Sababni isaa uffti ijoollee kittaa fakkaatanii maqaa biroo qaban hedduun ni jiru. Akka fakkeenyaatti yoo ilaalle shamiziin ijoollee boca kittaa qaban ni jiru. Isaan kana irraa kittaa adda baasanii ibsuuf kittaani maalirraa akka hojjetamus agarsiisuuf fakkiin baayyee barbaachisaa ture. Kanaaf iyyuu galmeen jechootaa xiyyeffannoo qorannoo kanaa ta'e jecha kittaa jedhamu kana fakkiin agarsiisuu dhiisuun isaa akka hanqinaatti madaalamee jira.

Boqonnaa 5. Gudunfaafi Yaboo

5.1. Gudunfaa

Ibsa cuunfaa dhuma mata dureewwan qorannoo adda addaa boqonnaa 4 jalatti kennamaa turan bu'uura godhachuudhaan gudunfaa qorannoo kanaa kaa'uun danda'ameera. Kaayyoon qorannoo kanaa Galmee Jechootaa Afaan Oromoo Wiirtuu Qu'annoofi Qorannoo Afaanota Itoophiyaatiin bara 1999 qophaa'e madaaluudhaan hanqinaafi cimina galmeen jechootaa kun qabu adda baasuudha. Ka'umsi qorannoo kanaas; qorattuttiin galmeen jechootaa xiiyyeffannoo qorannoo isheetii ta'e kun hanqina gahumsaafi qulqullinaa qaba jechuun waan shakkiteef. Kaayyoo qorannoo isheetii kana galmaan gahuuf mala sakatta'a dokumentii waan gargaaramteef galmee jechootaa kana jalqabaa hanga xumuraatti dubbisuun sakattaatee jirti. Ragaaleen qorannoo kanaa mala makaa (hammamtaafi akkamtaa)tti gargaaramuun kan ibsame yoo ta'u qorattuun qorannoo kanaa galma ga'iinsa kaayyoo isheetiif mala iddattoo miti carraa keessaa akkayyootti dhimma baatee jirti. Mala kanaan iddattoo filataman mata duree adda addaa jalatti qoqqooduudhaan ulaagaalee madaallii qorannoo kanaa boqonnaa lama jalatti tarreeffaman irratti hundaa'uudhaan madaallii geggeessiteen argannoowwan armaan gadii kaa'uun danda'ameera.

1. Unki galmee jechootaa kanaa akka madaalametti gahaa kan hintaane kan namatti agarsiisuu qaamni galmee jechootaa murteessaa ta'e kan akka qaama duuboo galmee jechootaa dhibuudha. Dabalataanis, qaama duroo galmee jechootaa keessatti odeeffannoo barbaachisoon kan hinjirree ta'uudha. Fakkeenyaaf, Qajeelcha itti fayyadamtootaa kan jedhu mata duree ofdanda'een teessisuu dhabuu, qajeelcha itti fayyadama jechamootaa hin ibsin hafuu, odeeffannoo caaslugaa, Qajeelfama hiika jechootaa, jechamoota irratti qajeelchuu dhabuufi kkf.
2. Akkaataan tartiibessuufi kenniinsa hiika jechoota bu'uuraafi jechoota uumamtee galmee jechootaa madaalamee hanqina kan qabu ta'uu
3. Jechoota Afaan Oromoo barreessuufi dubbisuun garaagarummaa waan hinqabneef akkaataa sagaleessuu ibsuun hagas mara barbaachisaa yoo ta'uu baate illee jechoonni qubeewwan dubbisuun isaanii ulfaataa ta'e kanneen akka /q/,/ch/,/ny/,dh/,/x/fi kkf of keessaa qaban akkamitti akka sagaleeffaman duree gamee jechootaa keessatti hin ibsamin hafuu akka hanqinaatti madaalameera.

4. Jecha moggoofi jecha hiikaan walfakkaatan seeraan qindeessuun kaa'uu irratti galmeen jechootaa madaalame kun hanqina akka qabu bira gahameera.
5. Akkaataa jechooti masoo galmee jechootaa kana keessatti itti dhiyaatan harcaatii qabaachuu.
6. Hiikni jechootaa galmee jechootaa kana keessatti kennaman darbee darbee harcaatii kan qabu ta'uu. Fakkeenyaaf hiiki jecha tokko tokkoo galmee jechootaa kana keessatti kan ibsameen alatti kanneen biroon hawaasicha keessa jiraachuu.
7. Jecha jechaan hiikuun jecha sana guutumaan guutuutti ibsuun yeroo itti ulfaatu niargama. Waan kana ta'eef galmeen jechootaa sadarkaa isaanii eeggatan jechoota akkasii kana fakkeenyaan yeroo itti deggeran niargina. Galmeen jechootaa madaalame kun gama kanaan hanqina kan qabu ta'uun hubatameera.
8. Gama qulqullina maxxansa isaatiinis galmeen jechootaa kun yeroo madaalamu haguuggii isaa irraa kaasee hanga keessa isaatti hanqina kan qabu ta'uun nimul'ata. Fakkeenyaaf salphaatti jiidhaan kan miidhamu ta'uu, waraqaan irratti maxxanfames jabina kan hinqabne ta'uudha.
9. Walumaa galatti ulaagaa qorattuun fayyadamtee galmee jechaa Afaan Oromoo kana madaalte bu'uura godhachuun sadarkaa qulqullinni galmee jechootaa kanaa gadi bu'aadha. Waan kana ta'eef odeeffannoo itti fayyadamtooti galmee jechootaa keessaa argachuu barbaadan guutee kan hinargamne ta'uutti madaalameera.

5.2. Yaboo

Yaadolee guduunfaa qorannoo kanaa bu'uura godhachuun hanqinaalee eeraman furuuf yaadawwan furmaataa ta'u kan jedhaman akka armaan gadiitti dhiyaatanii jiru.

1. Galmeen jechootaa qorannoo kanaan madaalame irra deebi'amee ilaalamuudhaan mala barreessuufi gulaallii galmee jechootaa hammayyaawaa ta'een fooyya'ee barreeffamuun odeeffannoo maamiltooti irraa barbaadan hunda osoo guuttatee barbaachisaadha.
2. Argannoon madaallii galmee jechootaa karaa ittiin qopheessitooti galmee jechootaa hundi argatanii dubbisuun of fooyyessuu qaban miijaa'uun barbaachisaadha.

3. Galmeen jechoota Afaan Oromoo irra deddeebi'amee madaalamuun akka fooyya'u taasisuun barbaachisaadha.
4. Galmeen jechootaa qophaa'u ammaa amma irra deddeebi'anii maxxansuus ta'e qopheessuun yeroofi maallaqa hedduu gaafata. Kanaaf iyyuu qopheessitooti galmee jechootaa galmee jechootaa jabina qabuufi umurii dheeraa tajaajiluu danda'u qopheessuun maxxansiisuun gaarii ta'a

Wabiilee

Addunyaa Barkeessaa.(2014). *Seemmo: Bu'uura Barnoota Afaaniifi Afoola Oromoo.*

Maxxansa2^{ffaa}.Finfinnee: Far East Trading plc.

Addunyaa Barkeessaa.(2011). *Akkamtaa: Yaadrimee Qorannoo Hujoo.* Finfinnee:

Adiyaamee Yoordaanos.

Alamuu Hayiluu. (1994). *High School Teachers' Attitudes To wards an Awareness-*

Raising Approach to vocabulary Teaching: MA-thesis, Kan hinmaxxanfamme.

Addis Ababa: Addis Ababa University.

Atkins, B. T Sue and Rundell, Michael. (2008). *The Oxford Guide to Practical*

Lexicography: NewYork: Oxford University Press Inc.

Barnhart, C L. (1969). *General Dictionaries: American Speech* 44, pp 173-178.

Béjoint, H. (2000). *Modern Lexicography: An Introduction.* Oxford: OUP.

Beniyam Jembere (2011). *Lexicographic Standards of Selected Multilingual Dictionaries*

(English-Oromo-Amharic).(Kan hinmaxxanfamme M.A. guuttachuuf

kanqophaa"e). Finfinnee, Addis Ababaa Yuunivarsitii.

Bharati, HLN. (1991). *Sanskrit Lexicography: Theory and practice.* PhD Thesis

submitted to the university of Mysore in Linguistics.(Guide Dr R A Singh Cental

Institute of India Languages.

Carter, Ronald. (1998). *Vocabulary: Applied Linguistic Perspectives.* New York: Taylor

& Francise-Library, 2002.

Chan, A.C and Y. Loong. (1999). *EstablishingCriteria for Evaluating a Learner's*

Dictionary: Hong Kong: The Hong Kong University of Science and Technology.

Cook.G. (2003).*Applied Linguistics: Oxford: Oxford University Press.*

Cottrel, Garrison W. (1989). *A Connectionist Approach to Word Sense Disambiguation:*

London: Pitman Publishing.

- Coward, David F. and Grimes, Charles E. (2000). *Making Dictionaries: a Guide to Lexicography and the Multi-Dictionary Formatter*. North Carolina: JAARS, Inc. Waxhaw.
- Daoust, Demise. (2007). *Language Planning and Language Reform in Coulmas*: Florian (Ed.). *The Handbook of Sociolinguistics*. Blackwell Publishing, Blackwell Reference Online. <<http://www.blackwellreference.com/subscriber/book?>
- Dastaa Dassaalany. (2013). *Buu'ura Qorannoo*. Maxxansa 2ffaa. Addis Ababa: Far easttrading plc.
- Dörnyei, Zoltán. (2007). *Research Methods in Applied Linguistics: Quantitative, Qualitative and Mixed Methodologies*, New York: Oxford University Press.
- Fishman, J. A. (1971). *The Relationship between Micro- and Macro – Sociolinguistics in the study of who speaks what language to whom and when*: In pride, J. Brork: Oxford University press
- Gairns, R. and Redman, S. (1986). *Working with words: A Guide to Teaching and Learning Vocabulary*. Cambridge University Press.
- Gates, J M. (1972). *An analysis of the lexicographical Resources by American Biblical scholars today*. (SBL Dissertation series 8) Society of Biblical Literature, Missoula: Montana
- Gouws, Rufus. (2003). *Types of Articles, their Structure and Different Types of Lemmata*: in Sterkenburg, Piet van (Ed.). *A Practical Guide to Lexicography*. Amsterdam: John Benjamin Publishing Co.
- Gragg, G. (1976). *Oromo of Wallega in Bender (ed)*: The Non-Semitic Language of Ethiopia, The African Study Center: (Michigan State Univeristy.
- Gragg, G. (1982). *Oromo Dictionary, Bender et al. (eds.), and East Lansing*: The African Studies Center: Michigan State University.
- Gumperz, John J. (1971). *Language in Social Groups: Essays Selected and Introduced by Anwar S. Dil*, Stanford: Sanford University Press.

- Hadebe, S. (2004). *Improving Dictionary Skills in Ndebele* in *Lexikos* 14, pp89-104.
- Hadebe, S. (2001). *Isichazamazwi SesiNdebele*: Harare: College Press & ALRI.
- Halliday. (2002). *Lexicology in Halliday*: Lexicology and Corpus Linguistics: an Introduction . Great Britain: MPG Books Ltd, Bodmin, Cornwall.
- Hannay, Mike. (2003). *Types of bilingual dictionaries in Sterkenburg, Piet van (Ed.):A Practical Guide to Lexicography*, Amsterdam: John Benjamins Publishing Co.
- Harmer, J. (1991). *The practice of English Language Teaching*: Teaching And Learning Grammar, London: Longman Group Ltd.
- Hartmann, R.R.K. (2000). *European Lexicography*: Perspectives on Dictionary Research.
- Hartmann, R.R.K.(2001). *Teaching and Researching Lexicography*: Harlow: Pearson Education Ltd.
- Hartmann, R.R.K. and G. James.(1998). *Dictionary of Lexicography*: London: Routledge.
- Hartmann, R.R.K. (1985). *Lexicography :Principles and Practice*, London: Academic Press.
- Hinseene Makuriyaa. (2011). *Galmee jechoota Afaan Inffiffaa, Afaan Oromoofi Amaariffa*: Commercial Printing press.
- Jackson, H. & E.Z. Amvela, (2000). *Words, Meaning and Vocabulary*: London & New York: Cassell.
- Jackson, Howard. (2003). *Lexicography*: An Introduction. New York: Taylor & Francis, Routledge e-Library.
- Beshah, Wossine. (2008). *Jumbo*: English-Oromo-Amharic Dictionary, Addis Ababa.
- Karam, F. X. 1974. *Towards a Definition of Language Planning in Fishman*: Advances in Language Planning, The Hague: Mouton.

- Kiefer and Sterkenburg. (2003). *Design and production of monolingual dictionaries in Sterkenburg, Piet van: A Practical Guide to Lexicography*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Co.
- Landau S.L. (1989). *Dictionaries: The Art and Craft of Lexicography*, Cambridge: CUP.
- Laufer, B. (1992). *How much lexis is necessary for reading comprehension?* In H. Bejoin & P. C. Arnaud (Eds.): *Vocabulary and Applied linguistics*. (PP, 126132). London: MacMillan.
- Lehmann, W.P. (1977). *Historical Linguistics: An Introduction*, the third edition. London and New York: Routledge.
- Maczewski, Mechthild. (2003). *Research Methodologies: Presentation*, February 27, 2003.
- Marcinkevičienė, Rūta. (2007). *The importance of the syntagmatic dimension in the multilingual lexical database in Teubert* : Wolfgang (Ed.) 2007. *Text Corpora and Multilingual Lexicography*. John Benjamins Publishing, Amsterdam: The Netherlands.
- Malkiel, Y. (1967). *A typological classification of dictionaries on the basis of distinctive features in householder and sapat* : *Problems in Lexicography*, Bloomington.
- Matthews, P.H. (1991). *Morphology, Second Edition*: Cambridge: Cambridge University Press.
- McCarthy, M. (1990). *Vocabulary* : Oxford: Oxford University Press.
- McMillan, J B. (1949). *Five college dictionaries* . *College English*, 10 pp 214-221
- Read, A W (1963) *Desk Dictionaries*. *Consumer reports* 28, 547-550.
- Mekonnen Hundie (2002). *Lexical Standardization In Oromo*. Unpublished thesis paper. (Kan hinmaxxanfanne M.A. guuttachuuf kanqophaa"e). Finfinnee, Addis Ababa Yuunivarsitii
- Moe, Ronald. (2007). *Introduction to Lexicography for Fieldworkers Language Explorer*. SIL International, Inc.

- Nattan, I. S. P. (2001). *Learning Vocabulary in another Language*: Cambridge: Cambridge University Press.
- Newell, Leonard E. (1994). *Handbook on Lexicography for Philippine and other Languages*: The Linguistic Society of Philippines, Issue, Number 36, Manila.
- Richards and Renandya.(2002). *Methodology in Language Teaching*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sterkenburg, Piet van. (2003). *The Dictionary: Definition and History*” in Sterkenburg, Piet van (Ed.). *A Practical Guide to Lexicography*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Co.
- Svénsen, Bo. 1993. *Practical Lexicography: principles and methods of dictionary-making*. Oxford: Oxford University Press.
- Swanepoel, Piet. (2003). *Dictionary typologies: A pragmatic Approach* in Sterkenburg, Piet van (Ed.). *A Practical Guide to Lexicography*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Co. Svensén, B. (1993). *Practical Lexicography*. Oxford: Oxford University Press.
- Term Papers Submitted for the Course Survey of Oromo Literature (ELOr 322) in Partial Fulfillment of the Requirements of B.A. at Addis Ababa University, February 2011.
- Tutschek. (1844). *Dictionary of the Galla Language*: Manich: Published Lawrence
- TadesseHailu (1999). *An Evaluation of Two Selected Afan Oromo Dictionaries From Lexicography point of view*. Unpublished thesis paper..(Kanhinmaxxanfamne M.A. guuttachuuf kanqophaa“e). Finfinnee, Addis Ababaa Yuunivarsitii
- Tuschek.UNESCO. (1978).*The use of Vernacular Languages in Education*: The report of UNESCO Meeting of Specialists, 1951 " in Fishman (ed.) *Readings in Sociology of Language*. The Hague: MOuton.
- Van den Berg, René. (1996). *Lexicography in the Field*: methods and results of the Muna dictionary project. Paper for KITLV workshop, Leiden, December 9-3, 1993. [Electronic Version: Muna-van den Berg 1996. Pdf]

- Wallace, M. (1982). *Teaching Vocabulary*. Oxford: Hnemann Educational Books Ltd.
- Wallace.L. (1981). *Vocabulary Building and word Study*: USA: Mc Graw-Hill.
- Wallace.L. (1987). *Teaching Vocabulary*. London: Bridles Ltd.
- Waqshum Dhugaassa. (1995). *Afaan Oromo as a Medium of Instruction: A Survery Study in Selected Teachers Training Institutes of Oromiya Region* (B.A thesis) Addis Ababa: Addis Ababa University.
- Wiegand, H.E. (1984). *On the Structure and Contents of a General Theory of Lexicography*: In R.R.K. Hartmann ed. 1984: 13-30.
- Wierbicka, Anna. (1980). *Lingua mentalis: The semantics of natural language*, New York: Academic Press.
- Wiirtuu Qo'annoofi Qorannoo Afaanota Itoophiyaa.(1999). *Galmee jechoota Afaan Oromoo*: Finfinnee: Yuniversity Finfinnee.
- Yule. (1996). *The Study of Language*:2nd (edit). Cambirdge: Cambirdge university Press.
- Zgusta, Ladislav. (1971). *Manual of Lexicography*, The Hague: Mouton, The Hague: Mouton.

Dabalee “A”**Galmee Jechoota Afaan Oromoon Walqabatan**

T/L	Maqaa Galmee Jechootaa	Kan Qopheesse	Bara Maxxansaa	Gosa galmee jechootaa
1	Oromo Dictionaries	Karl Tutvek	1844	monolingual
2	Oromoo English	Tilahun Gemta	1989	Bilingual
3	Gelmee Jechota Afaan Oromoo- Amarifa Inglizii	Abera Nefa	2004	trilingual
4	Jambo English Amharic	Weseneh Beshah Yadate	2006	trilingual
5	Polyglot English Amharic –Afaan Oromo	Ephrem Assefa	2000	bilingual
6	Harmony English Afaan Oromo Amharic	Ephrem Assefa	2003	Trilingual
7	English – Amharic Oromifa	Alamin Saadaa	2002	Trilingual
8	Galmee jechoota afaan Oromoo	Wiirtuu qu’annoofi qorannoo Afaanota Itoophuyaa	1996	Aftokkee
9	English-Oromo-Amharic Dictionary	Hinsene Mekuria	2009	Trilingual
10	Avocabulary of English- Oromo	Rev.Ton Leus	1992	Bilingual
11	Oromo Medical Dictionary	Eliyas Abera	1995	Bilingual
12	Kuschitische sprachstudin Kushitic language studies	P.Mario Borello	1995	Bilingual
13	Oromo Dictionary vol.1 English- Oromo	Mahdi Hamid Muudee (abba barisa)	1995	Bilingual
14	Words of Qube	Weseneh Beshah	1996	Trilingual
15	Dictionary of Amharic Oromo	Abera Nefa	1997	Bilingual

T/L	Galmee Jechootaa	Kan qopheesse	Gosa galmee	Bara maxxansaa
16	English- Amharic-Oromo phrase book and Dictionary	Bahiru Zergaw	Trilingual	1999
17	A dictionary of Oromo technical terms	Tamene Bitama	Bilingual	2000
18	Three in one pocket dictionary (English-Oromo-Amharic)	Ephrem assefa	Trilingual	2000
19	Technical and scientific words	Oromia education Bureau	Bilingual	2000
20	The Mellinnium English- Amharic- Afan Oromo dictionary	Al-Aman Sado	Trilingual	2002
21	English-Amharic-Afan Oromo dictionary	Al-Aman Sado	Trilingual	2002
22	The new most modern English- Oromo-Amharic dictionary	Al-Aman Sado	Trilingual	2002
23	The modern Afan Oromo-English Dictionary	Zelalem	Bilingual	2003

Dabalee “B”

**Waliigala Qabiyyee Galmeen Jechootaa Tokko Qabaachuu
Danda’u**

Galmees jechootaa madaalame

Galmees jechootaa Af-tokkee

A. Mata duree- Galmees jechootaa afaan Oromoo

B. Qopheessaa- Wiirtuu Qu’annoofi Qorannoo afaanota Itoophiyaa

C. Yeroo maxxansaa 1999

D. Kan Maxxansiise- Yunvarsitii Finfinnee

E. Madda afaanii- Afaan Oromoo

F. Afaan itti hiikame- Afaan Oromoo

G. Gatii- Irratti hinibsamne

H. Baayyina fuulaa- 471

Dabalee “C”

Qabiyyeewwan Galmee Jechootaa Madaalamee

1. Waan duroo

- a. Odeeffannoowwan mata duree, maxxansa, galata
- b. Odeeffannoo deggertootaa
- c. Odeeffannoo baafataa
- d. Seenduree
- e. Qajeelcha fayyadama galmee jechoota
 - Jecha bu’uuraa irratti
 - Akkaataa qindoomina jechoota hiikaaf dhiyaatanii
 - Haala fufaa darbaan itti ibsame
 - Hiika jechootaa
 - Hiika himaan deggeruun ifa gochuu
 - Itti fayyadama gabaajewwanii
- f. Odeeffannoo xiindhamsagaa
 - Sagaleessuu jechaa
 - Odeeffannoo maddisiisuufi baballisuu
- g. Qajeelcha dhimma caaslugaa irratti
- h. Qajeelcha dhimma xiinhimaa
- i. Jecha moggoofi jecha faallaa
- j. Odeeffannoo namootaa qabaachuu

2. Waan duuboo

3. Caasaa guddaa

- Dhiyeessii jecha hiikaaf galuu
- Jechoonni hiikaaf dhiyaatan arfii qubeetiin tarreeffamuu
- Akkaataa maxxansaa
- Jechi bu’uuraa hiikaaf dhiyaate hamma tokko gara bitaatti siqee gurracha’ee barreeffamuu

4. Caasaa xiqqaa

- a. Sirna qubeessuu

- b. Akkaataa sagaleessuu jechootaa
 - c. Odeeffannoo caaslugaa kennuu
 - d. Hiika jechootaa
 - e. Akkaataa filannoo jechaa
 - f. Odeeffannoo jechoota moggoo, jechoota faallaa, jechoota walfakkaatoo, jecha waamsaan walfakkaatan
 - g. Haala dhiyaannaa fufaa darbaa
5. Haala galmee jechootaa kanaa akka waliigalaatti
- a. Mata duree galmee jechootaa
 - b. Maxxansa
 - c. Baafata
 - d. Deggertoota
 - e. Qajeelcha fayyadamtootaa
 - f. Caasluga galmee jechootaa
 - g. Tarreeffama jechootaa (caasaa guddaafi caassaa xiqqaa jalatti)
 - h. Duuboo galmee jechootaa